

บทที่ ๔

แนวทางการปฏิบัติต่อความตายในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

ความตาย กระบวนการจบของชีวิต หมายถึง การสิ้นใจ การสิ้นสภาพของการมีชีวิต ทัศนะเรื่องความตายในทางพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นเรื่องปกติธรรมดาของชีวิต สาระแห่งการตาย ช่วยนำมาเป็นเครื่องเตือนสติไม่ให้ประมาทมัวเมาในวัยในชีวิต และเป็นอุปกรณ์ในการสอนธรรมและปฏิบัติธรรมบำเพ็ญเพียรให้บรรลุผลต่อไป ในบทนี้จะได้อธิบายในประเด็น ดังต่อไปนี้

- ๓.๑ ความหมายเกี่ยวกับความตาย
- ๓.๒ วิธีการปฏิบัติในการเจริญมรณัสสติ
- ๓.๓ วิถีจิตใกล้ตายของบุคคลถือปฏิสนธิในภูมิต่าง ๆ
- ๓.๔ วิธีแก้ไขอารมณ์ของมรณาสันนิวาส

๔.๑ ความหมายเกี่ยวกับความตาย

มรณัสสติ คือ การระลึกถึงความตาย ซึ่งเป็นอุบายวิธีในการปฏิบัติต่อความตายที่พระพุทธองค์ทรงสอนไว้ มรณัสสตินี้จัดเป็นกัมมัญฐานที่มีความจำเป็นอย่างยิ่งสามารถใช้ประโยชน์ได้ในที่ทุกสถานในกาลทุกเมื่อ

มรณัสสติ แยกศัพท์ได้ดังนี้ มรณ+สติ และซ้อน ส เข้ามาหน้า ส จึงได้รูปสำเร็จเป็นมรณัสสติ เมื่อเขียนเป็นภาษาไทย จึงได้รูปเป็น มรณัสสติ

มรณ สำเร็จรูปมาจาก มร ธาตุ ลง ยุ ปัจจัย แปลง ยุ ปัจจัย เป็น อน และแปลง น เป็น ณ แปลว่า ความตาย มีวิเคราะห์ว่า มรณ มรณ ความตาย ชื่อว่ามรณะ หรือมีวิเคราะห์ว่า “มรณติ เอเตนาติ มรณ”^๑ ชื่อว่ามรณะ เพราะเป็นเหตุตายของเหล่าสัตว์ และคำว่า มรณะ นี้หมายเอาความตาย ดังคำว่า “มรณ ภวิสสติ ชีวิตินทรีย์ อุปจนิชชิสสติ”^๒ ความตายจักมี ชีวิตจะขาดสูญ

^๑ วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๕๘๗/๑๗๘.

^๒ วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๑๖๘/๒๕๐.

มรณํ มรณํ ความตาย ความตาย “มรณํ เม ธฺวํ ชีวิตํ เม อทุธฺวํ”^๓ ความตายของเราเป็นของยังยืน ส่วนชีวิตของเราเป็นของไม่ยังยืน อวสสํ มยา มริตพฺพํ^๔ เราต้องตายแน่นอน

สติ สำเร็จรูปมาจาก สร ธาตุ มีความหมายเท่ากับ หีสา แปลว่า เบียดเบียน และลงติ ปัจจัย แปลว่า สติ ความรู้สึกตัว ความระลึกได้ มีวิเคราะห์ว่า ปมาทํ สรติ หีสตีติ สติ (ความรู้สึกตัวที่เบียดเบียนความประมาท ชื่อว่าสติ

คำว่า มรณัสสติ มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ในปฐมมรณัสสติสูตร^๕ แห่งฉกนิบาต อังคุตตรนิกาย มีพระดำรัสที่พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุรูปหนึ่งว่า เธอเจริญมรณัสสติอย่างไร ในทุติยมรณัสสติสูตร^๖ แห่งฉกนิบาต อังคุตตรนิกาย มีพระพุทธดำรัสว่า มรณัสสติที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก หยั่งลงสู่อมตะ มีอมตะเป็นที่สุด ในปฐมมรณัสสติสูตร^๗ และในทุติยมรณัสสติสูตร^๘ แห่งอฏฐกนิบาต อังคุตตรนิกาย แม้จะมีชื่อเหมือนกัน แต่ก็มืองค์ธรรมมากกว่ากัน หรือในจุฬินิเทศ แห่งขุททกนิกาย ก็มีคำอธิบายลักษณะผู้มีสติไว้ตอนหนึ่งว่า ชื่อว่ามีสติ เพราะมรณัสสติ คือระลึกถึงความตายที่จะต้องมีเป็นธรรมดา^๙

อนึ่ง มรณัสสติ นี้ บางที่ใช้คำว่า มรณานุสสติ ก็มี และมีใช้ในที่หลายแห่ง ดังเช่นคำที่ปรากฏในมหานิทเทศตอนหนึ่งว่า บุคคลกำลังเจริญมรณานุสสติย่อมละกาม (กิเลสกามและวัตถุกาม) ได้โดยการข่มไว้^{๑๐} ส่วนอีกตอนหนึ่ง มีอธิบายถึงบุคคลมีสติด้วยเหตุ ๑๐ อย่าง คือ...ชื่อว่ามีสติ เพราะมรณานุสสติ^{๑๑} หรือดังคำที่ปรากฏในคำที่พระสกวาทิถามพระปรวาทีว่า สภาวธรรมทั้งปวงเป็นพหุธานุสสติ ัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ เทวตานุสสติ อานาปานสติ มรณานุสสติ กายคตาสติ อุปमानุสสติใช่ไหม^{๑๒}

^๓ ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๗๔/๑๓๒.

^๔ ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๒/-/๒๓๕.

^๕ อจ.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๑๙/๔๔๔.

^๖ อจ.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๒๐/๔๔๗.

^๗ อจ.อฏฐก. (ไทย) ๒๓/๗๓/๓๘๒.

^๘ ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๓/๘.

^๙ ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๘/๗๑.

^{๑๐} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๒/๘.

^{๑๑} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๒/๑๓.

^{๑๒} อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๓๐๑/๒๓๗.

สรุปว่า มรณัสสติ หรือมรณานุสสติ โดยสรุปแล้ว ก็มีเนื้อหาสาระเหมือนกัน แตกต่างกันแต่เพียงอักษรเท่านั้น แต่ในการวิจัยครั้งนี้ จะใช้คำว่า มรณัสสติ แปลว่า การระลึกถึงความตาย การระลึกถึงความตายที่ต้องมีเป็นธรรมดา ซึ่งหมายเอาการระลึกถึงความตายที่จะมีแก่ตนอย่างแน่นอน สำหรับคำสอนในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทจะมีการนิยามคำไว้ เพื่อป้องกันไม่ให้คนนำไปใช้อ้างตีความ และขยายความตามสติปัญญาของตน และคำนิยามนี้ท่านเรียกว่า วจันตละ

วจันตละของมรณัสสติ ๓ อย่าง คือ

๑. “มรณ อารพภ อุปปนนา สติ มรณัสสติ ชีวิตินทริยูปจเฉทารมณาย สติยา เอตมธิวจัน”^{๑๓} แปลว่า การระลึกที่เกิดขึ้นเพราะปรารถนาถึงความตาย ชื่อว่ามรณัสสติ คำว่า มรณัสสติ นี้เป็นชื่อของสติที่มีการเข้าไปตัดชีวิตินทริย์เป็นอารมณ์และวจันตละนี้ ใช้ในพระไตรปิฎก ๒ แห่ง คือ อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต^{๑๔}

๒. “มรณ อารพภ อุปปนนา อนุสสติ มรณานุสสติ ชีวิตินทริยูปจเฉทารมณาย สติยา เอตมธิวจัน”^{๑๕} แปลว่า การตามระลึกที่เกิดขึ้นเพราะปรารถนาถึงความตาย ชื่อว่า มรณานุสสติ คำว่า มรณัสสติ นี้เป็นชื่อของสติที่มีการเข้าไปตัดชีวิตินทริย์เป็นอารมณ์

๓. ชีวิตินทริยูปจเฉทภูตมรณสส อนุสสรณ มรณานุสสติ แปลว่า การระลึกถึงความตาย คือความขาดสูญแห่งชีวิตินทริย์ (ที่ตนต้องประสบ) ชื่อว่ามรณานุสสติ ได้แก่สติ ซึ่งเรียกว่าสติ เจตสิก ที่มีชีวิตินทริยูปจเฉทมรณะเป็นอารมณ์

จากคำนิยามนี้ ทำให้ทราบว่า เมื่อใด สติในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต มีความตายชนิด ชีวิตินทริยูปจเฉทมรณะเป็นอารมณ์ เมื่อนั้น สตินั้นจัดเป็นมรณัสสติ

๔.๒ วิธีการปฏิบัติในการเจริญมรณัสสติ

ในการเจริญมรณัสสติก็มีพื้นฐาน หากจะให้ได้ผลดีเป็นที่ประจักษ์ชัดได้ในปัจจุบัน จะต้องรู้จักขั้นตอนปฏิบัติด้วย และในการเจริญมรณัสสตินั้น มีขั้นตอนปฏิบัติ ๓ ขั้นตอน ดังนี้ คือ (๑) ขั้นตอนเตรียมการในการเจริญมรณัสสติ (๒) อุบายในการเจริญมรณัสสติ (๓) วิธีการในการเจริญมรณัสสติ จะอธิบายตามลำดับดังนี้

^{๑๓} อัง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๙๗/๔๒๐.

^{๑๔} อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๙๗/๓๒.

^{๑๕} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๒๓/๒๑๕.

ผู้ที่เจริญมรณสติกัมมัฏฐาน ในเบื้องต้น ควรแสวงหาสถานที่อันเป็นสบายเป็นที่สงัด
ควรตัดปิลิโธ (ความกังวล) ๑๐ อย่าง ออกไปให้หมดสิ้น กล่าวคือ

๑. อาวาสปิลิโธ ความกังวลเกี่ยวกับที่อยู่
๒. กุลปิลิโธ ความกังวลเกี่ยวกับตระกูลญาติหรือตระกูลอุปฐาก
๓. ลาภปิลิโธ ความกังวลเกี่ยวกับลาภสักการะ
๔. คณปิลิโธ ความกังวลเกี่ยวกับหมู่คณะหรือคณะศิษย์หรือหมู่ชนที่ตนต้อง

รับผิดชอบ

๕. กัมมปิลิโธ ความกังวลเกี่ยวกับการก่อสร้าง
๖. อัทธานปิลิโธ ความกังวลเกี่ยวกับการเดินทางไกลเนื่องด้วยกิจธุระ
๗. ญาติปิลิโธ ความกังวลเกี่ยวกับญาติหรือคนใกล้ชิดที่จะต้องเป็นห่วงซึ่งกำลัง

เจ็บป่วยเป็นต้น

๘. อาพาธปิลิโธ ความกังวลเกี่ยวกับโรคภัยไข้เจ็บของตนเอง
๙. คันถปิลิโธ ความกังวลเกี่ยวกับการเล่าเรียนศึกษาของตน
๑๐. อิทธิปิลิโธ ความกังวลเกี่ยวกับการแสดงฤทธิ์หรือฤทธิ์ที่จะต้องคอยรักษาไว้

มิให้เสื่อม^{๑๖}

จากนั้น ผู้เจริญมรณสติควรแสวงหากัลยาณมิตร ผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติ ๗^{๑๗} คือ

๑. เป็นที่รัก
๒. เป็นที่เคารพ
๓. เป็นที่สรรเสริญ
๔. สามารถที่จะคอยว่ากล่าวตักเตือน หรือฉลาดในการใช้คำพูด
๕. อดกลั้นต่อถ้อยคำติเตียนหรือถ้อยคำสรรเสริญได้ คือปฏิบัติตามโอวาทที่ให้แล้ว
๖. สามารถอธิบายถ้อยคำที่มีอรรถอันสุขุมลุ่มลึกของฌาน วิปัสสนาจรณผลและ

นิพพานให้แจ่ม กระจ่างได้

๗. ไม่แนะนำในทางอันไม่สมควร คือป้องกันมิให้ทำในสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล แต่
ชักชวนให้ทำสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล กัลยาณมิตรนอกจากจะสมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติทั้ง ๗ แล้วยัง
ต้องมีคุณสมบัติอีก ๘^{๑๘} คือ

^{๑๖} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๔๑/๙๖.

^{๑๗} อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๓๗/๕๗.

^{๑๘} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๔๒/๑๓๙.

๑) มีศรัทธาคือมีความเชื่อมั่นต่อความตรัสรู้ของพระตถาคต และเชื่อมั่นต่อกรรมและผลของกรรม ทั้งไม่ยอมปล่อยปละละวางการแสวงหาประโยชน์แก่สรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่าอันเป็นเหตุแห่งสัมมาสัมโพธิญาณ

๒) มีศีลคือเป็นที่รักเคารพและนับถือของคนทั้งหลาย เป็นผู้กล่าวทักท้วง ตำนานโทษว่ากล่าวผู้กระทำความผิด ทั้งเป็นผู้อดกลั้นถ้อยคำหยาบคายเป็นต้นของพาลชนได้

๓) มีสุตะคือเป็นผู้สามารถชี้แจงธรรมที่มีอรรถอันลึกซึ้ง มีสัจจะและปฏิจตุสมุปบาทเป็นต้น

๔) มีจาคะคือเป็นผู้มีกน้อยชอบสงัดไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ

๕) มีวิริยะคือเป็นผู้มีความเพียรพยายาม ในการปฏิบัติทั้งในส่วนที่เป็นประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น

๖) มีสติคือเป็นผู้มีสติตั้งมั่นด้วยดีในสติปัฏฐาน ๔

๗) มีสมาธิคือมีจิตมั่นคงเป็นสมาธิอยู่เสมอ ไม่คิดฟุ้งซ่านไปในเรื่องต่าง ๆ

๘) มีปัญญาคือมีปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมตามเป็นจริงโดยไม่วิปริตบิดเบือน ใช้สติพิจารณาหาคติแห่งกุศลและอกุศล^{๑๙}

กัลยาณมิตรผู้มีคุณสมบัติเช่นนี้ ย่อมสอดส่องพิจารณาเห็นคติแห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมแล้วแยกแยะถึงธรรมที่เป็นโทษและธรรมที่เป็นคุณของสรรพสัตว์ได้อย่างแจ่มแจ้งแล้ว เพียรที่จะขัดธรรมที่เป็นโทษออกไป และแนะนำแต่เฉพาะธรรมที่เป็นคุณเท่านั้น เพื่อเพิ่มพูนสัมมาสมาธิให้เจริญรุดหน้ายิ่งขึ้นไป

เมื่อแสวงหากัลยาณมิตรผู้เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติดังกล่าวมาแล้ว จึงมอบตัวเป็นศิษย์บำเพ็ญวัตรและวัตรปฏิบัติต่อท่านเป็นอย่างดี แล้วขอให้ท่านสอนมรณสสติกัมมัฏฐานให้ และเมื่อเกิดความขัดข้องในการปฏิบัติ ก็เข้าไปหาท่าน ขอให้ท่านกรุณาช่วยแก้ไขปรับแต่งอินทรีย์ให้เพื่อความก้าวหน้าในการเจริญภาวนาให้ยิ่งขึ้นไป และเพื่อให้การเจริญมรณสสติพัฒนาอย่างดี จึงควรเรียนรู้อุบายในการเจริญมรณสสติด้วย

๔.๒.๑ อุบายในการเจริญมรณสสติ

การเจริญมรณสสติ จำต้องรู้ถึงอุบายในการเจริญมรณสสติด้วยอาการ ๘ อย่าง^{๒๐} ดังข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งพระพุทธโฆสะจารย์ ได้กล่าวไว้ดังนี้

^{๑๙} อัง.สตุตตก. (ไทย) ๓/๓๗-๔๓/๒๐๓.

^{๒๐} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๑๖๙-๑๗๖/๒๕๑-๒๖๐.

๑. ควรระลึกถึงความตายให้ปรากฏเหมือนเพชรฆาต (วธกปจจุฎฐาน) ท่านผู้เจริญ มรณัสสติ พึงระลึกว่า เพชรฆาตคิดว่า จักตัดศีรษะคนผู้นี้ จึงพาดดาบจ่อที่คอ ยืนประชิดตัวอยู่ฉับใด แม้ความตายก็ปรากฏอยู่ ฉะนั้น อุปมาเหมือนดอกเห็ดหัวงูที่ตูม ๆ ย่อมงอกพาเอาฝุ่นติดขึ้นมาด้วยฉับใด สัตว์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ก็พาเอาความแก่และความตายมาด้วยฉับนั้น ปฏิสนธิจิตของสัตว์เหล่านั้นถึงความแก่ ในลำดับแห่งความเกิดขึ้นนั่นเอง แล้วก็แตกดับไปพร้อมกับขันธ์ทั้งหลายเหมือนแผ่นศิลาตกจากยอดเขา กระทบโขดหินด้านล่าง แล้วแตกกระจายไปฉะนั้น ความดับไปของรูปนามทุก ๆ ภัคขณะ (ขณิกมรณะ) อย่างนี้มาพร้อมกับความเกิดขึ้น

แม้แต่ภพที่ท่านประสงค์ในมรณัสตตินี้ก็จัดว่ามาพร้อมกับความเกิด เพราะความที่สัตว์ผู้เกิดมาแล้ว ต้องตายอย่างแน่นอน เหตุนี้ ธรรมดาของเหล่าสัตว์นั้น จำเดิมแก่กาลที่เกิดแล้วก็บ่ย่นหาสู่ความตายไปไม่หวนกลับจากที่ที่ไปแล้ว ๆ แม้สักนิดเดียว เปรียบดังดวงสุริยะที่ขึ้นแล้ว ย่อมโคจรบ่ย่นหาสู่ความตกไปอย่างเดียว มิได้โคจรกลับจากที่ที่ไปแล้ว ๆ แม้สักนิดเดียว หรือเหมือนแม่น้ำที่ไหลลงจากภูเขา มีกระแสเชี่ยวพัดพาเอาสรรพสิ่งที่มีนพจะพาไปได้ไหลรุดไปอย่างเดียว มิได้ไหลย้อนกลับแม้สักนิดหนึ่ง

ดังนั้น อโยธยารามโพธิสัตว์จึงกล่าวว่า “สัตว์ถือปฏิสนธิครั้งแรก อยู่ในครรภ์ตลอดคืบหนึ่ง สัตว์นั้นย่อมบ่ย่นหาสู่ความตาย ผู้ที่บ่ย่นหาสู่ความตายนี้ ย่อมไม่หวนกลับมา เหมือนเมฆหมอกที่ต้งขึ้นแล้วลอยผ่านไป นรชนประกอบพร้อมด้วยกำลังพลสู้รบอยู่ในสงครามจะไม่แก่ไม่ตายก็หาไม่ เพราะว่ามีพลแห่งสัตว์นั้นล้วนถูกชาติและชราเบียดเบียน เพราะเหตุนี้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงมีความคิดว่าจะประพตติธรรม”^{๒๑}

อนึ่ง เมื่อสัตว์นั้นบ่ย่นหาสู่ความตายอย่างนี้ ความตายย่อมใกล้เข้ามาทุกที เหมือนความเหือดแห้งไปแห่งน้ำในแม่น้ำน้อย ซึ่งถูกแดดในฤดูร้อนแผดเผา เหมือนความหล่นไปแห่งผลไม้ที่มีขั้วอันรสอาบไซม์ (สุกงอม) แล้วในเวลาเช้า เหมือนความแตกแห่งภาชนะดินที่ถูกทุบด้วยไม้ค้อน และเหมือนความเหือดหายไปแห่งหยาดน้ำค้างที่ต้องแสงแดดแผดเผาฉะนั้น

ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ในทุติยอายุสูตรว่า “วันและคืนล่วงไป ชีวิตพลอยดับไปอายุของสัตว์ทั้งหลายค่อยสิ้นไป ดุจน้ำแห่งแม่น้ำน้อยค่อยเหือดแห้งไปฉะนั้น”^{๒๒} ดังที่ปรากฏในสัลลสูตรว่า

^{๒๑} พุ. ขา. (ไทย) ๒๗/๓๖๓-๓๖๔/๕๓๓.

^{๒๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๔๖/๑๘๖, พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๔๕/๓๕๓.

“สัตว์ที่เกิดมาแล้ว มีภัยจากความตายเป็นนิตย์ เหมือนผลไม้สุกแล้วมีภัยจากการหล่นไป ในเวลาเช้า ฉะนั้นภาชนะดินที่ช่างหม้อทำไว้ทั้งหมดมีความแตกเป็นที่สุดฉับใด ชีวิตของ สัตว์ทั้งหลาย ก็เป็นฉนั้นนั้น มนุษย์ ทั้งเด็ก ผู้ใหญ่ โง่ และฉลาด ทั้งหมดย่อมไปสู่อำนาจ ความตาย มีความตาย รออยู่ข้างหน้า”^{๒๓}

ดังที่ปรากฏในอุฎฺฐยชาดกว่า “อายุของมนุษย์ทั้งหลายเหมือนน้ำค้างที่ยอดหญ้า พอพระอาทิตย์ขึ้นก็แห้งไป หม่อมแม่ พระองค์อย่าทรงห้ามหม่อมฉันเลย”^{๒๔}

จากเนื้อความกล่าวได้ว่า ความตายมาพร้อมกับความเกิด เหมือนเพชรฆาตที่กำลังเงื้อดาบ ความตายนั่นย่อมคร่าเอาชีวิตไปถ่ายเดียว ครั้นคร่าเอาไปแล้วก็ได้ปล่อยให้กลับคืนมาเหมือนเพชรฆาตนั้นจ๋อดาบพาดไว้ที่คอฉนั้นนั้น เหตุฉนั้นแม้ความตายจึงชื่อว่าปรากฏเหมือนเพชรฆาตผู้เงื้อดาบ เพราะมาพร้อมกับความเกิดขึ้นและเพราะคร่าเอาชีวิตไป

๒. ควรระลึกถึงความตายโดยความวิบัติจากสมบัติ (สมบัติวิบัติ) ท่านผู้เจริญมรณัสสติ พึงระลึกว่า ขึ้นชื่อว่าสมบัติในโลกนี้ ย่อมคงงามอยู่ได้ชั่วเวลาที่วิบัติยังไม่ครอบงำ แต่ขึ้นชื่อว่าสมบัติที่จะล่วงพ้นวิบัติดำรงอยู่ได้หาไม่มี แม้พระเจ้าอโศกมหาราช ทรงปกครองแผ่นดินทั้งสิ้น ทรงสละพระราชทรัพย์ตั้ง ๑๐๐ โกฏิ ทรงเป็นผู้มีความสุขแต่ในบั้นปลายของชีวิตพระองค์ก็ทรงเป็นเจ้าครองความเป็นใหญ่แห่งวัตถุเพียงมะขาม ป้อมครึ่งผล ด้วยทั้งเรือนร่างนั้นนั่นแหละ แม้เมื่อท้าวเธอทรงสิ้นบุญแล้ว พระองค์ก็บ่ายหน้าต่อมรณะ ดับจิตสังขารไปในที่สุด

อีกนัยหนึ่ง ความไม่มีโรคแม้ทั้งปวง ย่อมมีความเจ็บไข้เป็นปริโยสาน ความเป็นหนุ่มทั้งปวงมีความแก่เป็นปริโยสาน ชีวิตทั้งหมดมีความตายเป็นปริโยสาน โลกสันนิวาสนั้นนั่นแหละ ถูกชาติติดตาม ถูกชราไล่ตาม ถูกพยาธิครอบงำ ถูกมรณะดักสังหาร เหตุฉนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ภูเขใหญ่ล้วนแล้วด้วยศิลา สูงจดท้องฟ้า กลิ้งบดสัตว์มาโดยรอบทั้ง ๔ ทิศ แม้ฉนั้นใด ชราและมรณะก็ฉนั้นนั้น ย่อมครอบงำสัตว์ทั้งหลาย คือ พวกกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร คนฉันทาล และคนเทษยะ ไม่เว้นใคร ๆ ไรเลย ย่อมย่ำยีเหล่าสัตว์ทั้งสิ้น ฉ ที่ฉนั้น ไม่มีพื้นที่ยุทธสำหรับพลช้าง (พลม้า) พลรถ พลเดินเท้าและไม่อาจจะเอาชนะแม้ด้วยมนตร์หรือด้วยทรัพย์”^{๒๕}

๓. ควรระลึกถึงความตายโดยการนำมาเปรียบเทียบ (อุปสรรณ) ท่านผู้เจริญมรณัสสติ พึงระลึก โดยการนำเข้ามาเปรียบเทียบตนกับคนอื่น ๆ ที่ตายแล้วด้วยอาการ ๗ อย่าง คือ

^{๒๓} พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๔๘๒-๕๘๓/๔๕๑.

^{๒๔} พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๗๙/๓๖๗.

^{๒๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๖/๑๗๓-๑๗๔.

๑) ควรระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มียศใหญ่ ความว่าความตายย่อมทำลายผู้มีกำลังมากมีพระเจ้าสุทโธ พระเจ้าพลทโธได้อย่างรวดเร็ว ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงเราที่จะไม่ตาย

๒) ควรระลึกถึงความตาย โดยความเป็นผู้มีบุญมาก หมายความว่าความตายย่อมทำลายผู้มีทรัพย์มหาศาล มีพระเจ้านมโหสถได้อย่างรวดเร็ว ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงเราที่จะไม่ตาย

๓) ควรระลึกถึงความตายโดยความเป็นผู้มีกำลังมากหมายความว่าความตายย่อมทำลายผู้มีบุญมาก มีโชติกเศรษฐี ขกุลเศรษฐี ได้อย่างรวดเร็ว ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงเราที่จะไม่ตาย

๔) ควรระลึกถึงความตาย โดยความเป็นผู้มีฤทธิ์มาก หมายความว่าความตายย่อมทำลายผู้มีฤทธิ์มาก มีพระมหาโมคคัลลานเถระ ได้อย่างรวดเร็ว ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงเราที่จะไม่ตาย

๕) ควรระลึกถึงความตาย โดยความเป็นผู้มีปัญญามาก หมายความว่าความตายย่อมทำลายผู้มีปัญญามาก มีพระสารีบุตรเถระ ได้อย่างรวดเร็ว ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงเราที่จะไม่ตาย

๖) ควรระลึกถึงความตายโดยเป็นพระปัจเจกพุทธะ หมายความว่าความตายย่อมทำลายพระปัจเจกพุทธเจ้า ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงเราที่จะไม่ตาย

๗) ควรระลึกถึงความตายโดยเป็นพระสัมมาสัมพุทธะ หมายความว่าความตายย่อมทำลายพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้อย่างรวดเร็วไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงเราที่จะไม่ตาย

เมื่อเจริญมรณัสสติเปรียบเทียบกับคนอื่น ๆ ผู้ถึงพร้อมโดยความเป็นผู้มีเกียรติยศใหญ่เป็นต้น โดยภาวะคือความเป็นผู้มีความตายเสมอกันอย่างนี้ระลึกไปว่า ความตายจะต้องมีแม้แก่เรา เหมือนมีแก่สัตว์วิเศษทั้งหลายเหล่านั้น

๔. ควรระลึกถึงความตายโดยมีร่างกายเป็นของสาธารณะแก่หมู่หนอนจำนวนมาก (กายพหุสาธารณะ) ท่านผู้เจริญมรณัสสติ พึงระลึกโดยการเปรียบเทียบกับคนอื่น ๆ ที่ตายแล้ว ในข้อนี้มีอธิบายว่า ร่างกายนี้เป็นของสาธารณะแก่สัตว์มากชนิด คือประการแรกเป็นของสาธารณะแก่หมู่หนอน ๘๐ จำพวก ในหมู่หนอนเหล่านั้น สัตว์ทั้งหลายจำพวกที่อาศัยผิวหนัง ก็กัดกินผิวหนัง จำพวกที่อาศัยหนังก็กัดกินหนัง จำพวกที่อาศัยเนื้อก็กัดกินเนื้อ จำพวกที่อาศัยเอ็นก็กัดกินเอ็น จำพวกที่อาศัยกระดูกก็กัดกินกระดูก จำพวกที่อาศัยเยื่อในกระดูก ก็กัดกินเยื่อในกระดูก พวกมันเกิด แก่ ตาย ถ่ายอุจจาระปัสสาวะอยู่ในนั่นเอง และร่างกายก็นับว่าเป็นเรือนคลอด้วยเป็นโรงพยาบาลด้วย เป็นสุสานด้วย เป็นส้วมด้วย เป็นรางปัสสาวะด้วย อันว่าร่างกายนี้นั้น เพราะความกำเริบแห่งหมู่หนอนแม้เหล่านั้น ก็ถึงซึ่งความตายได้ประการหนึ่งเป็นแท้ ร่างกายนี้เป็นของสาธารณะแก่หมู่หนอน ๘๐ จำพวก ฉันทใด ก็ย่อมเป็นของสาธารณะแก่ปัจจัยแห่งความตาย ทั้งที่เป็นภายใน ได้แก่โรคหลายร้อยอย่างทีเดียว ทั้งที่เป็นภายนอก ได้แก่สัตว์มีพิษ เช่น งูและแมลงปอง ฉันทนั้น อารูททั้งหลายมีลูกศร หอกแทง หอกขัดและก้อนหินเป็นต้น อันบุคคลขัดมาแต่ทิศทั้งปวง

ล้วนตกลงที่เป่า อันเขาตั้งไว้ ณ สี่แยกถนนใหญ่ ฉันทใด แม่อุปทวะทั้งปวงก็มาตกลงที่ร่างกาย ฉันทนั้น ร่างกายนี้ฉันเพราะความตกลงแห่งอุปทวะเหล่านั้นก็ถึงซึ่งความตายได้เช่นกัน^{๒๖}

เหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ในทุติยมรณัสสติดูตรว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ครั้นกลางวันผ่านไปแล้ว กลางคืนย่างเข้ามา ย่อมพิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า ปัจจัยแห่งความตายของเรามีมากนะ คืออุปัชฌายาก็ได้ แม่เลี้ยงป้อนก็ได้อวดเราก็ดได้ ตะขาบกัดเราก็ดได้ เพราะปัจจัยมีงูขบเป็นต้นนั้น กาลกิริยาพึงมีแก่เราได้ ภาวะคือกาลกิริยานั้น พึงเป็นอันตรายแก่เรา อนึ่ง เราพึงพลาดตกลงเหวก็ได้ ภัตที่เรากินแล้วพึงเกิดเป็นพิษก็ได้ น้ำดื่มของเราพึงกำเริบก็ได้ เสมหะของเราพึงกำเริบก็ได้ ลมสัตถกะ (ลมมีพิษเพียงดังคัสตรา) ที่อาจตัดความสืบทอดแห่งชีวิตของเราพึงกำเริบก็ได้ เพราะปัจจัยมีพลาดตกเหวเป็นต้นนั้น กาลกิริยาพึงมีแก่เราได้ ภาวะคือกาลกิริยานั้น พึงเป็นอันตรายแก่เราดังนี้”^{๒๗}

๕. ควรระลึกถึงความตายโดยอายุทุกพลภาพ (อายุทุกพล) ท่านผู้เจริญมรณัสสติ พึงระลึกโดยการนำเข้ามาเปรียบเทียบกับคนอื่น ๆ ที่ตายแล้ว ในข้อนี้มีอธิบายว่า อันอายุนั้นไม่แข็งแรงอ่อนแอ ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายผูกพันอยู่กับลมหายใจเข้า-ออก ผูกพันอยู่กับอิริยาบถ ผูกพันอยู่กับความเย็นความร้อน ผูกพันอยู่กับมหาภูต ผูกพันอยู่กับอาหาร ดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในคุหุฏฐกสูตรตนิทเทศว่า “ชีวิตเกี่ยวเนื่องด้วยลมหายใจเข้า ชีวิตเกี่ยวเนื่องด้วยลมหายใจออก ชีวิตเกี่ยวเนื่องด้วยลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ชีวิตเกี่ยวเนื่องด้วยมหาภูตรูป ชีวิตเกี่ยวเนื่องด้วยอาหารที่กลืนกิน ชีวิตเกี่ยวเนื่องด้วยไฟธาตุ ชีวิตเกี่ยวเนื่องด้วยวิญญาณ”^{๒๘}

ในอรรถกถาแห่งคุหุฏฐกสูตรตนิทเทศ^{๒๙} อธิบายเพิ่มเติมไว้ดังนี้

คำว่า ชีวิตเกี่ยวเนื่องด้วยมหาภูตรูป หมายถึง ชีวิตเนื่องด้วยมหาภูตรูป คือดิน น้ำ ไฟ ลม ซึ่งมีสมุฏฐาน ๔ ชีวิตเกี่ยวเนื่องด้วยอาหารที่กลืนกินที่เนื่องด้วยอาหารคือคำข้าวมีเครื่องบริโภคน้ำ และเครื่องดื่ม ชีวิตเกี่ยวเนื่องด้วยไฟธาตุ หมายถึงชีวิตเนื่องด้วยเตโชธาตุ อันเกิดแก่กรรม และชีวิตเกี่ยวเนื่องด้วยวิญญาณ หมายถึงชีวิตเนื่องด้วยวิญญาณในภวังก์ คือเนื่องด้วยภวังกจิต ดังคำที่ท่านมุ่งหมายกล่าวไว้ว่า อายุ ใ่อ่อน และวิญญาณ ย่อมละกายนี้ไปในกาลใด เมื่อบุคคลได้อาหาร

^{๒๖} กั. วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๑๗๒/๒๕๖.

^{๒๗} อัง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๒๐/๔๔๗-๔๔๘.

^{๒๘} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๕๒.

^{๒๙} พุ.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๐/๑๔๙-๑๕๐.

(อาหารคือก้อนข้าว) ในกาลอันควรเท่านั้น ชีวิตจึงเป็นไปได้ แต่เมื่อไม่ได้อาหาร ชีวิตก็ถึงความสิ้นไป พินาศไป^{๓๐}

๖. ควรระลึกถึงความตายโดยไม่มีเครื่องหมาย (อนิมิตต) ท่านผู้เจริญมรณัสสติ พึงระลึกโดยการนำตนมาเปรียบเทียบกับคนอื่น ๆ ที่ตายแล้วโดยไม่มีกำหนดโดยไม่มีขอบเขตกำหนด ซึ่งเป็นความจริงว่า สภาวธรรม ๕ นี้ คือ ชีวิต พยาธิ กาล สถานที่ทอดกาย และคติของสัตว์ทั้งหลายในชีวโลก ไม่มีเครื่องหมาย ใคร ๆ รู้ไม่ได้”^{๓๑}

ในสภาวธรรม ๕ นี้ มีอธิบายดังนี้ ชีวิตชื่อว่าไม่มีเครื่องหมาย เพราะไม่มีกำหนดว่า จะพึงเป็นอยู่เพียงเท่านั้นปี ไม่เกินจากนี้ไปได้ จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลาย ย่อมตายเสียตั้งแต่ในกาลที่ยังเป็นกลละ (เวลาปฏิสนธิ เป็นน้ำใสแจ้ว) ก็มี ในเวลาที่ยังเป็นอัพพุทะ (คือรูปที่เกิดมาในสัปดาห์ที่ ๒) เป็นเปลี (คือรูปที่เป็นขึ้นเล็ก ๆ เกิดมาในสัปดาห์ที่ ๓) เป็นขณะ (คือรูปที่เป็นก้อนหนา เกิดมาในสัปดาห์ที่ ๔) อยู่ในครรภ์ได้ ๑ เดือน (รูปที่มีปัญจสาขา มีอเท้าและศีรษะในสัปดาห์ที่ ๕) ได้ ๒ เดือน ได้ ๓ เดือน ได้ ๔ เดือน ได้ ๕ เดือน ได้ ๑๐ เดือนก็มี ในสมัยที่ออกจากท้องก็มี ต่อจากนั้นก็ตายภายใน ๑๐๐ ปีก็มี เกิน ๑๐๐ ปีก็มี^{๓๒}

แม้พยาธิ ก็ชื่อว่าไม่มีเครื่องหมาย เพราะไม่มีกำหนดว่า สัตว์ทั้งหลายจะตายด้วยความเจ็บป่วยชนิดนี้เท่านั้น จะไม่ตายด้วยความเจ็บป่วยชนิดอื่น เพราะสัตว์ทั้งหลายตายด้วยโรคตาก็มี ด้วยโรคหูเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งก็มี

แม้กาลก็ชื่อว่าไม่มีเครื่องหมาย เพราะไม่มีกำหนดว่า สัตว์ทั้งหลายจะต้องตายในเวลาเท่านั้น ไม่ตายในเวลาอื่น เพราะสัตว์ทั้งหลายย่อมตายในเวลาเช้าก็มี ในเวลาเที่ยงเป็นต้นเวลาใดเวลาหนึ่ง ก็มี แม้สถานที่ทอดร่าง ก็ชื่อว่าไม่มีเครื่องหมาย เพราะไม่มีกำหนดว่า เมื่อสัตว์ทั้งหลายตาย จะต้องทอดทิ้งร่างกายไว้ในที่นี้เท่านั้น ไม่ทอดทิ้งไว้ในที่อื่น เพราะร่างกายของบุคคลผู้เกิดภายในบ้าน ไปตายนอกบ้านก็มี ร่างกายของบุคคลผู้เกิดภายนอกบ้าน มาตายภายในบ้านก็มี โดยนัยเดียวกันบัณฑิตพึงพรรณนาให้กว้างไปหลายประการ เช่น ร่างกายของสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดบนบกไปตายอยู่ในน้ำก็มี ร่างกายของสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดในน้ำ มาตายบนบกก็มี

แม้คติ ก็ชื่อว่าไม่มีเครื่องหมาย เพราะไม่มีกำหนดว่า อันสัตว์ผู้จุติจากภพนี้ จะต้องไปบังเกิดในภพนี้ เพราะสัตว์ทั้งหลายผู้จุติจากเทวโลกมาบังเกิดในพวกมนุษย์ก็มี จุติจากมนุษย์โลก

^{๓๐} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๒.

^{๓๑} ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๒๐/๔๐, พ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๓๔/๕๖.

^{๓๒} พ.ม.อ. (ไทย) ๑/๓๙/๒๔๔-๒๔๕.

ไปบังเกิดในเทวโลกเป็นต้น โลกใดโลกหนึ่งก็มี เพราะเหตุนั้น สัตว์โลกจึงหมุนเวียนไปในคติ ๕ อย่าง เหมือนโคที่เขาเทียมไว้ที่แอก ต้องเดินเวียนอยู่ ฉะนั้น^{๓๓}

๗. ควรระลึกถึงความตายโดยมีกำหนดระยะเวลา (อหฺรณปริจฺเจท) ท่านผู้เจริญมรณัสสติพึงระลึกว่า ระยะเวลาแห่งชีวิตของมนุษย์ทั้งหลายในบัดนี้น้อยนัก ผู้ใดเป็นอยู่ได้นาน ผู้นั้นก็เป็นอยู่ได้เพียง ๑๐๐ ปี เกินนั้นไปก็มีบ้าง แต่ก็เป็นส่วนน้อย เหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสปฐมอายุสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย อายุของมนุษย์ทั้งหลายนี้น้อยนัก (พวกเขา) จำต้องไปสู่สัมปรายภพ ควรทำกุศล ควรประพฤติพรหมจรรย์ สัตว์ผู้เกิดมาแล้วจะไม่ตายไม่มี คนที่เป็นอยู่ได้นาน ก็อยู่ได้เพียง ๑๐๐ ปี หรือจะอยู่เกินไปบ้าง ก็มีน้อย”^{๓๔} ดังข้อความที่ปรากฏในอรกสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลายเรื่องเคยมีมาแล้ว ได้มีครูชื้ออรกะ สอนศิษย์และมหาชนในสมัยนั้น โดยเปรียบเทียบชีวิตของมนุษย์ทั้งหลายด้วยอุปมา ๗ ข้อ คือ

- ๑) เหมือนกับหยาดน้ำค้างบนยอดหญ้าที่ต้องแสงตะวันย่อมเหือดหายไปอยู่ได้ไม่นาน
- ๒) เหมือนกับฟองน้ำที่เกิดจากหยดน้ำฝนเม็ดใหญ่ ๆ ที่ตกลงในน้ำ ย่อมแตกสลายไปอยู่ได้ไม่นาน
- ๓) เหมือนกับรอยขีดในน้ำที่ขาดหายไปอย่างรวดเร็ว อยู่ได้ไม่นาน
- ๔) เหมือนกับแม่น้ำที่ไหลลงมาจากภูเขา มีกระแสเชี่ยว ย่อมพัดพาเอาสรรพสิ่งที่สามารถพัดไปได้ ไม่มีขณะเวลาหรือชั่วครู่ที่มันจะหยุด
- ๕) เหมือนกับบุรุษผู้มก้องเฒ่าที่ปลายลิ้นแล้วถ่มออกไปอย่างแรงโดยไม่ยากนัก
- ๖) เหมือนกับขึ้นเนื้อที่เขาใส่ไว้ในกระทะเหล็กที่ถูกไฟเผาตลอดวัน ย่อมหดและมอดไหม้ไปอย่างรวดเร็วในเวลาไม่นาน
- ๗) เหมือนกับแม่โคที่จะถูกฆ่า ถูกเขานำไปสู่ที่ฆ่า ยิ่งเดินเร็วเท่าไร ก็เข้าใกล้ความตายเร็วเท่านั้น

ในแต่ละอุปมา ครูอรกะได้ย้าว่าชีวิตของมนุษย์เป็นของเล็กน้อย รวดเร็ว มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก บุคคลพึงรู้ด้วยปัญญา พึงทำกุศล พึงประพฤติพรหมจรรย์ไม่มีหระก สัตว์ที่เกิดมาแล้วจะไม่ตาย^{๓๕}

๘. ควรระลึกถึงความตายโดยมีขณะเล็กน้อย (ขณปริตฺต) ท่านผู้เจริญมรณัสสติพึงระลึก

^{๓๓} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๑/๑๗๔/๒๕๘.

^{๓๔} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๔๕/๑๘๔, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๕๓.

^{๓๕} อง.สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๗๔/๑๖๗-๑๖๙.

ว่า ขณะแห่งชีวิตของสัตว์ทั้งหลายน้อยนัก ชั่วความเป็นไปแห่งจิตดวงหนึ่งเท่านั้น เปรียบเหมือนล้อรถแม้เมื่อหมุนไป ก็หมุนด้วยชิ้นส่วนที่เป็นกงอันเดียวเท่านั้น เมื่อหยุดเล่า ก็หยุดด้วยชิ้นส่วนที่เป็นกงอันเดียวกัน ฉะนั้น ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็ฉนั้น เป็นไปเพียงชั่วขณะจิตเดียวเท่านั้น เมื่อจิตดวงนั้นดับลง สัตว์ก็ได้ชื่อว่าดับ คือตาย^{๓๖}

ในข้อความนี้ มีอธิบายเพิ่มเติมว่า “คำว่า ชั่วความเป็นไปแห่งจิตดวงหนึ่ง หมายถึงขณะที่สัตว์มีชีวิตอยู่จะกำหนดได้ด้วยอาการที่จิตเป็นไปเท่านั้นเมื่อจิตยังเป็นอยู่ สัตว์ก็มีชีวิตแต่ขณะของจิตชื่อว่าเล็กน้อย (เร็ว) เพราะเปลี่ยนแปลงเร็ว สมดังพระพุทธพจน์ว่า “เราไม่เห็นธรรมอันแม้อย่างหนึ่งที่เปลี่ยนแปลงเร็วเหมือนจิตนี้ จิตนี้เปลี่ยนแปลงเร็วจนเปรียบเทียบกับอะไร ไม่ได้ง่าย ๆ”^{๓๗}

ขณะแห่งชีวิตของสัตว์ทั้งหลายน้อยนัก ชั่วความเป็นไปแห่งจิตดวงหนึ่ง เหมือนดังพระสารีบุตรเถระขยายความไว้ในชาสูตรนิกายเทศว่า “ในขณะที่จิตอันเป็นอดีต สัตว์ชื่อว่าเป็นแล้ว มิใช่กำลังเป็นอยู่ มิใช่จักเป็น ในขณะจิตอันเป็นอนาคต สัตว์มิใช่เป็นแล้ว มิใช่กำลังเป็นอยู่ แต่ชื่อว่าจักเป็น ในขณะจิตอันเป็นปัจจุบัน สัตว์ก็มีใช่เป็นแล้ว แต่ชื่อว่ากำลังเป็นอยู่ และมีใช่จักเป็น” และเหมือนดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ชีวิต อรรถภาพ สุขและทุกข์ทั้งปวง ประกอบด้วยจิตแต่ละอย่าง ขณะย่อมหมุนไปอย่างรวดเร็ว ชันธ์เหล่าใดของสัตว์ที่ตายไป หรือยังดำรงอยู่ในโลกนี้ดับไปแล้ว ชันธ์เหล่านั้นทั้งหมด เป็นอย่างเดียวกัน ดับไปแล้วก็ได้สืบต่อกัน ชันธ์ที่แตกไปในอดีตอันหาลาดับมิได้ และชันธ์ที่จะแตกไปในอนาคต มีลักษณะไม่ต่างกับชันธ์ที่ดับในปัจจุบัน สัตว์ไม่เกิดด้วยอนาคตชันธ์ ย่อมดำรงอยู่ด้วยปัจจุบันชันธ์ เพราะจิตแตกดับไป สัตว์โลกชื่อว่าตายแล้ว นี่เป็นปรมาตถบัญญัติ”^{๓๘}

ในข้อความนี้ มีอธิบายเพิ่มเติมไว้ในมรณสสติภาวว่า ชีวิต หมายถึงชีวิตินทรีย์ สุขทุกข์ หมายถึงสุขเวทนาและทุกขเวทนา แม้อุเบกขาเวทณาก็จัดอยู่ในเวทนาทั้งสองนี้ด้วย เพราะมีทั้งอารมณ์ที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา อรรถภาพ หมายถึงธรรมทั้งมวล เพราะธรรมทั้ง ๓ อย่างนี้เป็นสิ่งที่ไม่ปะปนกันโดยเป็นของเที่ยงเฉพาะตน ขณะย่อมหมุนไปอย่างรวดเร็ว หมายถึงขณะของชีวิตสุขทุกข์และอรรถภาพ ชื่อว่าเล็กน้อย รวดเร็ว โดยภาวะที่เป็นไปในขณะจิตเดียว ในมรณสสติภาว มีอธิบายเพิ่มเติมว่า คำว่า จิต หมายถึง จิตที่มีกัมมฐานเป็นอารมณ์ คำว่า ได้อาเสวนะ หมายถึง ได้ความเสพคุ้นในกัมมฐานที่เป็นภาวนา คือละความฟุ้งซ่านภายนอกแล้ว มีความตายเป็นอารมณ์ด้วยความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งหรือมีอารมณ์เดียว^{๓๙}

^{๓๖} พุ.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๐/๑๕๒.

^{๓๗} อง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๘/๙.

^{๓๘} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๓๙/๑๔๓.

^{๓๙} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๑/๑๗๖/๓๕๒.

๔.๒.๒ วิธีการในการเจริญมรณัสสติ

ท่านผู้เจริญมรณัสสติ เมื่ออยู่ในที่สงบ ควรรักษาจิตของตนไว้ไม่ให้ฟุ้งซ่าน สำรวมจิต แล้วระลึกถึงความตายด้วยวิธีปฏิบัติดังนี้

๑. ควรมีมรณสัญญา (มีความรู้สึกถึงความตาย) ว่า ช่างดีจริง ที่เรามีชีวิตอยู่ได้ ๑ วัน ๑ คืนเท่านั้น เราควรใส่ใจคำสอนของพระพุทธเจ้าเราควรทำกิจในคำสอนของพระพุทธองค์ให้มาก

๒. ควรมีมรณสัญญาว่า ช่างดีจริง ที่เรามีชีวิตอยู่ได้เฉพาะเวลากลางวันเท่านั้น เราควรทำกิจในคำสอนของพระพุทธองค์ให้มาก

๓. ควรมีมรณสัญญาว่า ช่างดีจริง ที่เรามีชีวิตอยู่ได้เฉพาะเวลากินข้าวอิ่มเท่านั้น เราควรทำกิจในคำสอนของพระพุทธองค์ให้มาก

๔. ควรมีมรณสัญญาว่า ช่างดีจริง ที่เรามีชีวิตอยู่ได้เฉพาะเวลาทานข้าวได้ ๔ ถึง ๕ คำเท่านั้น เราควรทำกิจในคำสอนของพระพุทธองค์ให้มาก สำหรับภิกษุที่ได้เจริญมรณสัญญาเช่นนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่าเป็นผู้อยู่อย่างประมาท เจริญมรณัสสติอย่างซักซ้าเพื่อให้เกิดเล่ห์เหลี่ยมสิ้นไป

๕. ควรมีมรณสัญญาว่า ช่างดีจริง ที่เรามีชีวิตอยู่ได้เฉพาะเวลาทานข้าวได้ ๑ คำเท่านั้น เราควรทำกิจในคำสอนของพระพุทธองค์ให้มาก

๖. ควรมีมรณสัญญาว่า ช่างดีจริง ที่เรามีชีวิตอยู่ได้เฉพาะเวลาหายใจเข้า หายใจออกเท่านั้น เราควรทำกิจในคำสอนของพระพุทธองค์ให้มาก^{๔๐}

ในการเจริญมรณัสสตินี้ บุคคลผู้เจริญนั้นพึงไปในที่หลีกเร้นอยู่ นั่งในอิริยาบถอันเหมาะสม หรือนั่งขัดสมาธิแล้วระลึกถึงความตายที่จะมาถึงตน โดยเลือกข้อความภาวนาหรือบริการที่เหมาะสมแก่ตนเพียงข้อความเดียว แล้วภาวนาหรือบริการมอยู่อย่างสม่ำเสมอดังนี้

๑. ภาวนาหรือบริการมอยู่ว่า สัตตานํ มรณํ ฐวํ ชีวิตํ อทฐวํ แปลว่าความตายของสัตว์ทั้งหลายเป็นของยั่งยืน ชีวิตเป็นของไม่ยั่งยืน

๒. ภาวนาหรือบริการมอยู่ว่า สพเพ มัจจุปรายนา แปลว่าสัตว์ทั้งหมด มีความตายรออยู่เบื้องหน้า

๓. ภาวนาหรือบริการมอยู่ว่า อวสุสํ มยา มริตพพิ^{๔๑} แปลว่าเราต้องตายแน่แท้

๔. ภาวนาหรือบริการมอยู่ว่า มรณํ เม ภวิสสติ แปลว่าเราจักต้องตาย

๕. ภาวนาหรือบริการมอยู่ว่า ชีวิตินทริยํ อุปัจฉิขิสสติ แปลว่ารูปชีวิตินทริย นามชีวิตินทริย จะต้องขาดจากกัน

^{๔๐} วจ.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๑๙/๔๔๔-๔๔๗.

^{๔๑} พุ.ชา.อ. (ไทย) ๒/-/๒๓๕.

๖. ภาวนาหรือบริกรรมอยู่ว่า มรณ เม ธฺวํ ชีวิตํ เม อหฺธวํ แปลว่า ความตายของเราแน่นอน ชีวิตของเราไม่แน่นอน

๗. ภาวนาหรือบริกรรมอยู่ว่า อหฺธวํ เม ชีวิตํ ธฺวํ เม มรณํ ชีวิตของเราเป็นของไม่แน่นอน ความตายของเราเป็นของแน่นอน

๘. ภาวนาหรือบริกรรมอยู่ว่า มรณปริโยสานํ เม ชีวิตํ ชีวิตของเรามีความตายเป็นที่สุด

๙. ภาวนาหรือบริกรรมอยู่ว่า ชีวิตํ เม อนิยตํ มรณํ นิยตํ แปลว่าชีวิตของเราเป็นของไม่เที่ยงแท้ ความตายเป็นของเที่ยงแท้

๑๐. ภาวนาหรือบริกรรมอยู่ว่า มรณธมฺโมเมหิ มรณํ อนตฺติโต แปลว่าเรามีความตายเป็นธรรมดา เราไม่ล่วงพ้นความตายไปได้

๑๑. ภาวนาหรือบริกรรมอยู่ว่า มรณนฺตํ หิ ชีวิตํ แปลว่าชีวิตมีความตายเป็นที่สุดแล หรือจะเลือกคำภาวนาอื่นๆ อันเหมาะแก่จริตของตน ดังที่กล่าวมาแล้ว ภาวนาหรือบริกรรมก็ได้^{๔๒}

๔.๓ วิธีจิตใกล้ตายของบุคคลถือปฏิสนธิในภูมิต่าง ๆ

ในการที่จะอธิบายถึงวิธีจิตใกล้ตายนั้น หากไม่ได้ยกตัวบุคคลมาประกอบ ก็จะทำให้ยากแก่การเข้าใจ ดังนั้น ผู้วิจัยเห็นสมควรยกตัวอย่างบุคคลที่จะไปเกิดในภพภูมินั้นๆ มาอธิบายดังต่อไปนี้

๔.๓.๑ บุคคลใกล้ตายถือปฏิสนธิในอบายภูมิ

วิธีจิตใกล้ตายของบุคคลผู้จักถือปฏิสนธิในอบายภูมิ มีตัวอย่างที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อย่างมากมาย แต่ผู้วิจัยจะขอนำตัวอย่างของบุคคลผู้จักถือปฏิสนธิในอบายภูมิ ซึ่งได้แก่ นรก เปรต อสุรกาย และสัตว์ดิรัจฉาน ดังนี้

๑. สำหรับบุคคลที่เกิดในนรก มีเรื่องนายจุนทสุกริกเป็นตัวอย่าง ซึ่งมีเนื้อหาดังนี้ คือ ภายใกรุงราชคฤห์ อันเป็นนครหลวงแคว้นมคธ นายจุนทสุกริกมีอาชีพเลี้ยงหมูโดยไปซื้อหมูจากชาวบ้านมาเลี้ยงจนเติบโตแล้วฆ่าเนื้อไปขายเลี้ยงดูลูกเมียเป็นเวลา ๕๕ ปี ตลอดระยะเวลาที่มีชีวิตอยู่ เขาไม่เคยทำบุญกุศลเลย แม้ว่าพระพุทธเจ้าจะประทับอยู่ในวิหารใกล้ ๆ ก็ตาม ความคิดที่จะนำดอกไม้สักกำหนึ่งไปบูชาแต่พระพุทธองค์หรือจะถวายภัตตาหารแต่พระพุทธองค์ก็ไม่เคยเกิดขึ้นในดวงจิตของเขาเลย ในบั้นปลายแห่งชีวิต เขาป่วยหนักได้รับความทุกข์ มีความเร่าร้อนในร่างกายเหมือนไฟในนรกแผดเผา มีกรรมนิमित เช่น หมูที่ถูกฆ่า ถูกน้ำร้อนลวกปรากฏได้เที่ยวร้องเหมือนหมูไปทั่วบ้าน คนในบ้านจึงช่วยกันจับมัดเขาอย่างแน่นหนาแล้วอุดปากมิให้ร้องกลัวเสียงจะดังออกไป

^{๔๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๖๘/๒๕๑.

ข้างนอก ถึงกระนั้น ก็ยังมีเสียงดังออกไปให้คนภายนอกได้ยิน เพราะอำนาจแห่งกรรมของเขา จนพวกคนในบ้านต้องปิดประตูอย่างแน่นหนาแล้วจับเขาขังไว้ในบ้าน เขาเที่ยวร้องอยู่อย่างนั้น จนคนบ้านใกล้เคียงไม่ได้หลับนอนกัน แม้คนที่เดินผ่านไปมาได้ยินเสียงนั้นก็คิดว่าเขาฆ่าหมูกัน เขาได้รับความทุกข์ทรมาน มีดวงจิตเศร้าหมองเพราะกรรมที่เคยทำไว้มาปรากฏให้เห็น ทั้งได้รับความร่ำร้อนเหมือนถูกไฟไหม้ในนรกแผดเผา เป็นเวลา ๗ วัน ในวันที่ ๘ ก็ตายแล้วไปเกิดในอเวจีมหานรก^{๔๓} และควรดูประกอบเรื่องเพิ่มเติมได้ใน เรื่องมัลลิกาเทวีผู้ทำความดีไว้มาก แต่ตอนจะตายระลึกถึงแต่บาปกรรม มิได้ระลึกถึงบุญกุศลตายแล้วไปเกิดในนรก ๗ วัน^{๔๔}

กับอีกเรื่องหนึ่งคือเรื่องพระเทวทัต^{๔๕} แม้พระเทวทัตจะทำความไว้มากมาย เช่น ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนหื้อพระโลหิต ทำสังฆเภท แต่ตอนใกล้จะมรณภาพ แม้ป่วยหนัก ก็มีจิตเป็นกุศลคิดว่า จักถวายอภิวาทพระศาสดา ขณะนั่งพักเหนื่อยอยู่ใกล้วัดเชตวัน ณ สระโบกขรณี ถูกแผ่นดินสูบ เมื่อแผ่นดินสูบถึงคางแล้ว ก็ได้ถวายกระดูกคางพระพุทธเจ้า แล้วไปเกิดในอเวจีนรก แต่เพราะบุญกรรมที่ได้ถวายกระดูกคางในครั้งนั้น ทำให้ได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าว่า อีกหนึ่งแสนกัปนับจากนี้ไป พระเทวทัตรูปนี้จักได้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าชื่ออัฐฐิสสระโนอนาคต

๒. สำหรับบุคคลที่เกิดเป็นเปรต จะขอยกตัวอย่างประกอบ ๓ เรื่องดังนี้

เรื่องที่ ๑ เรื่องธนปาลกเศรษฐี เล่ากันมาว่า สมัยที่พระพุทธเจ้าของเรายังไม่เสด็จอุบัติขึ้น ณ นครเอรภักฉะ ในปณณรัฐ มีเศรษฐีคนหนึ่งชื่อว่าธนปาลกะ เป็นผู้ไม่มีศรัทธาไม่มีความเลื่อมใส เป็นคนตระหนี่จัด ไม่ยอมใช้จ่ายอะไร ในตอนท้ายแห่งชีวิต เศรษฐีป่วยหนักแล้วได้ตายไปเกิดเป็นเปรตในที่กนดาร์แห่งทะเลทราย เป็นเพราะความเป็นผู้ไม่เคยมีความคิดที่จะให้อะไรแก่ใครๆ เปรตนั้นมีร่างกายขนาดเท่าต้นตาล มีผิวหนังหยาบปูดขึ้น มีผมยุ่งเหยิง น่าสะพรึงกลัว มีรูปพรรณน่าเกลียด มีรูปร่างซีหริ่ พิลึก ไม่ได้กินข้าวน้ำ มีคอริมฝีปากและลิ้นแห้งผาก ถูกความหิวกระหายครอบงำ เทียวรุ่งงานไปมาอยู่อย่างนั้นเป็นเวลา ๕๕ ปี^{๔๖}

เรื่องที่ ๒ เรื่องพ่อค้าคนหนึ่ง เล่ากันมาว่านานมาแล้ว ยังมีบุรุษคนหนึ่งเป็นพ่อค้าอยู่ในเมืองแห่งหนึ่ง อยู่มาวันหนึ่งบุรุษคนนี้ เดินทางออกจากเมือง เพื่อไปค้าขายในเมืองอื่นร่วมกันกับเพื่อนชายอีกหลายคน ได้เงินมาเป็นจำนวน ๕๐๐ กหาปณะ เมื่อค้าขายได้กำไรพอกับความต้องการแล้วต่างก็พากันกลับมาถึงเมืองของตน ในระหว่างที่เดินทางกลับมา ได้บังเอิญไปพบกับโจรพวกหนึ่ง

^{๔๓} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๙๖.

^{๔๔} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๑๕๑/๘๙-๙๑.

^{๔๕} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑๗/๑๑๐๗-๑๑๓.

^{๔๖} พุ.เปต.อ. (ไทย) ๑/๑๐๘.

บรรดาเพื่อนชายที่ไปด้วยกันนั้น ต่างก็พากันหลบหนีพวกโจรและนำเงินติดตัวไปด้วย ส่วนบุรุษผู้นี้ เมื่อพบโจร เขาได้เอาเงิน ๕๐๐ กหาปณะ ที่มีกำไร มาจากการค้านั้นทิ้งเสียในที่รกแห่งหนึ่งแล้ว ตนเองก็หลบหนีพวกโจรไปซุ่มตัวอยู่ในบริเวณใกล้ ๆ กันกับที่ที่ทิ้งเงินไว้ ฝ่ายพวกโจรเมื่อมาถึงที่ที่ บุรุษหลายคนเดินทางผ่านมาแล้วหนีไปก็ช่วยกันค้นหาเงินในสถานที่นั้นทั่ว ๆ ไป เพราะเข้าใจว่า บรรดาบุรุษทั้งหลายที่หนีไปแล้วหลาย ๆ คน คงทิ้งเงินไว้ แต่ก็หาไม่พบ เมื่อกำลังค้นหาอยู่นั้น ได้ พบบุรุษผู้นั้นเข้า จึงพากันจับตัวลากออกมาขู่เชิญให้เขามอบเงินให้ และให้บอกที่ทิ้งเงิน แต่ชาย หนุ่มไม่ยอมบอก พวกโจรจึงพากันรุมทุบตีชายหนุ่มผู้นั้นจนถึงแก่ความตาย เมื่อชายหนุ่มผู้นั้นถูก พวกโจรทุบตีจนถึงตาย ด้วยอำนาจจิตใจที่ฝึกฝนหว่านโยนเงิน ๕๐๐ กหาปณะที่เขาได้ทิ้งไว้ จึงได้ไป เกิดเป็นเปรตเฝ้าทรัพย์อยู่ตรงสถานที่ที่ทิ้งเงินนั่นเอง^{๔๗}

เรื่องที่ ๓ เรื่องหญิงด่าสามี เล่ากันมาว่า ในหมู่บ้านตำบลหนึ่ง ไม่ไกลจากกรุงสวตถียังมี อุบาสกคนหนึ่ง ชื่อว่านันทิเสน เป็นผู้มั่งคั่งร่ำรวย มีความเลื่อมใส ส่วนภริยาของเขา ชื่อว่านันทา ไม่มี ศรัทธา ไม่มีความเลื่อมใสเป็นคนตระหนี่ ดุร้าย กล่าววาจาหยาบคาย ไม่เคารพยำเกรงสามีด่าบริภาษ แม่ผัวอยู่เป็นประจำ ครั้นอยู่ต่อมา นางนันทาเมื่อตายแล้วไปบังเกิดในกำเนิดเปรต แสดงตนในที่ ไม่ไกลหมู่บ้านนั้นนั่นเอง^{๔๘}

๓. สำหรับบุคคลที่ไปเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน จะขอยกตัวอย่างประกอบ ๒ เรื่องดังนี้

เรื่องที่ ๑ เรื่องนายโกตุหลิเก .เล่ากันมาว่า สมัยหนึ่ง เมื่อเกิดทุกข์ภัยขึ้นในแคว้นอัลล กับปะ นายโกตุหลิเกและภรรยาจึงพากันเดินทางไปยังกรุงโกสัมพี เพื่อความอยู่รอด ได้ไปถึงบ้านคน เลี้ยงโคคนหนึ่ง ในวันนั้นในบ้านนั้นมีการทำขวัญแม่มโนรม เจ้าของบ้านได้นิมนต์พระปัจเจกพุทธเจ้า องค์หนึ่งมาฉันในงานมงคลนั้น หลังจากงานมงคลเสร็จแล้ว เจ้าของบ้านเห็นนายโกตุหลิเกและภรรยา จึงสอบถามความเป็นมา เมื่อได้ฟังเรื่องราวที่คนทั้งสองเล่าให้ฟังแล้วก็มิใจอ่อนโยน จึงกระทำความ สงเคราะห์ต่อสามีภรรยาผู้นั้น ได้สั่งบริวารให้ข้าวปายาสกับเนยใสเป็นอันมาก ภรรยาพูดกับสามีว่า พี่จำเมื่อพี่ยังมีชีวิตอยู่ ฉันก็ชื่อว่ามีชีวิตอยู่ พี่ต้องพร่องมานาน จงบริโภคตามความต้องการเถิด แล้ว จึงวางข้าวปายาสไว้เบื้องหน้าของเขา พร้อมกับเนยใส ตนเองบริโภคเนยใสเหลวแต่น้อยหนึ่งเท่านั้น พอได้ฟังภรรยาพูดเช่นนั้น นายโกตุหลิเกจึงได้บริโภค แต่บริโภคมากไป ตัดความอยากในรสอาหาร ไม่ได้ เพราะตนหิวมาตั้ง ๗-๘ วัน เจ้าของบ้านนั้นครั้งได้สั่งบริวารให้ข้าวปายาสแก่สองสามีภรรยา แล้ว ตนเองจึงเริ่มจะรับประทานอาหาร นายโกตุหลิเกนั่งแลดูอยู่ เห็นเขาให้ข้าวปายาสแก่นางสุนัข ซึ่งนอนอยู่ใต้ตั่งแล้วคิดว่า นางสุนัขตัวนี้ ช่างมีบุญจริง ได้โภชนะเห็นปานนี้เป็นประจำ จึงคิดต่อไปว่า

^{๔๗} พ.ป.อ. (ไทย) ๑/๗๙๕/๒๙๔.

^{๔๘} พ.ป.อ. (ไทย) ๑/๑๖๘/๙๗.

ถ้าเราได้ไปเกิดเป็นลูกของสุนัขตัวนี้ก็คงจะดีเป็นแน่ ดังนี้ ในตอนกลางคืน นายโกตุหฺลิกะไม่สามารถจะให้ข้าวปายาสนั้นย่อยได้ เมื่อจวนจะตาย จิตได้นึกถึงนางสุนัขได้กินอาหารอย่างดีเมื่อเย็นนี้ พอตายลงแล้ว จึงได้ไปเกิดในท้องของนางสุนัขตัวนั้นนั่นเอง^{๔๙}

เรื่องที่ ๒ เรื่องเศรษฐีตระหนี่ เล่ากันมาว่า ณ กรุงพาราณสี มีเศรษฐีคนหนึ่งมีทรัพย์ ๔๐ โกฏิ เศรษฐีผู้นี้ได้นำเงินทั้ง ๔๐ โกฏินั้นไปฝังไว้ ณ ที่ใต้ดินแห่งหนึ่งบริเวณริมฝั่งแม่น้ำคงคา ต่อมา เศรษฐีผู้นี้ป่วยหนัก ในขณะที่ป่วยหนักอยู่บนเตียงนอนนั้น มีความวิตกกังวลห่วงใยคิดถึงสมบัติของตนที่ฝังไว้ ครั้นตายแล้ว จึงได้ไปเกิดเป็นงูอยู่บนปากหลุมที่ตนได้ฝังทรัพย์นั้นเอง^{๕๐} และควรดูเรื่องอื่นๆ ประกอบอีก เช่นเรื่องเอร์กปัตตนาคราช^{๕๑} ซึ่งเป็นภิกษุรูปหนึ่งผู้เคยได้บิณฑบาตใคร่ครวญเล่น แต่ไม่แสดงอาบัติเพราะเห็นว่าเป็นอาบัติเล็กน้อย ตอนใกล้มรณภาพ กลับนึกถึงกรรมเล็กน้อยนั้น เป็นเหตุให้ต้องไปเกิดเป็นเอร์กปัตตนาคราช

๔. สำหรับบุคคลที่เกิดเป็นอสุรกาย ไม่มีเรื่องกล่าวไว้โดยตรง เพียงแต่กล่าวไว้โดยอ้อมเท่านั้น ดังมีเรื่องปริพาชกชื่อว่าโกรักขัตติยะเป็นตัวอย่างดังนี้ คือ สมัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าได้ทรงพยากรณ์แก่สุนัขขัตตะ ลิจฉวีบุตร ผู้เป็นศิษย์ของปริพาชกชื่อโกรักขัตติยะนั้นไว้ว่า นับจากวันนี้ไปอีก ๗ วัน ปริพาชกชื่อว่าโกรักขัตติยะจะถึงความตายเพราะอาหารไม่ย่อยเป็นสาเหตุ จากนั้นก็จะไปเกิดเป็นอสุรกาย เมื่อสุนัขขัตตะได้ฟังพระดำรัสนั้นแล้วจึงไปบอกอาจารย์ของตน โกรักขัตติยะเมื่อได้ฟังแล้วก็ระมัดระวังตัวอย่างดีที่สุด แต่แล้วในวันที่ ๗ เขาก็ได้ตายเพราะอาหารไม่ย่อยแล้วไปเกิดในหมู่อสุรชื่อกาลกัญชิกา^{๕๒} ผู้มีลำตัวสูงมาก มีเนื้อและเลือดน้อย มีตัวเหลืองแดงไปไม่เหลือง มีตาติดบนศีรษะคล้ายตาหู มีปากเท่ารูเข็มบนศีรษะ ก้มตัวลงกินอาหารด้วยปากเล็กๆ นั้น^{๕๓}

๔.๓.๒ บุคคลใกล้ตายถือปฏิสนธิในสุคติภูมิ

วิธีจิตใกล้ตายของบุคคลผู้จักถือปฏิสนธิในสุคติภูมิ มีตัวอย่างที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อย่างมากมาย แต่จะขอนำตัวอย่างของบุคคลผู้จักถือปฏิสนธิในสุคติภูมิ ซึ่งได้แก่โลกมนุษย์และสวรรค์ โดยจะยกตัวอย่างประกอบดังนี้

^{๔๙} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑๒๘.

^{๕๐} อัง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๗๓/๑๑๗.

^{๕๑} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๑๘๒/๑๗๕.

^{๕๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๗-๘/๘-๙.

^{๕๓} ที.ปา.อ. (ไทย) ๑/๓/๕.

๑. สำหรับบุคคลที่ไปเกิดเป็นมนุษย์ จะขอยกตัวอย่างประกอบ ๓ เรื่องดังนี้

เรื่องที่ ๑ เรื่องอานันทเศรษฐี เล่ากันมาว่า ท่านอานันทเศรษฐี มีทรัพย์มาก มีความตระหนี่มาก เมื่อตายแล้วได้ไปเกิดในตระกูลขอทาน มีร่างกายไม่สมประกอบคล้ายปีศาจ วันหนึ่งเขาแวะไปยังบ้านสมัยที่ตนเกิดเป็นอานันทเศรษฐี จึงถูกคนในบ้านจับเหวี่ยงออกมา ในขณะนั้นพระพุทเจ้าเสด็จไปยังที่นั่นพอดี จึงได้บอกกับลูกชายของเขาว่า คนผู้นี้คือ อานันทเศรษฐีผู้เป็นบิดาของท่านในชาติก่อน^{๕๔}

ส่วนเรื่องที่ ๒ เรื่องธิดาชาวเมืองพาราณสี เล่ากันมาว่า ธิดาคนชดสน ชาวเมืองพาราณสีคนหนึ่ง ได้ขยาดินเหนียวทาผาเรือน ครั้นนั้น พระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่งเข้าไปสู่เมืองเพื่อขอดินเหนียวมาโบกฝาภูกฐิที่อยู่ของตนได้ยืนอยู่ ณ ที่ไม่ไกลจากหญิงนั้น นางโกรธแล้วถวายเป็นไม้อใจวางก้อนดินเหนียวก้อนใหญ่ลงในบาตรของท่าน เมื่อตายแล้วได้เกิดเป็นธิดาคนชดสนมีมือเท้าปากเนิ่นตาและจมูกชี้แหล่ผิดปกติ ฉะนั้นจึงชื่อว่าปัญญาปาปา แต่ด้วยผลแห่งการถวายเป็นไม้อใจของนางได้ถึงพร้อมด้วยผัสสะ ใครสัมผัสเข้าก็ติดอกติดใจทุกคน^{๕๕}

ส่วนเรื่องที่ ๓ เรื่องมหาพราหมณ์ เล่ากันมาว่า พราหมณ์คนหนึ่งชื่อว่ามหาเสนะ อยู่กรุงราชคฤห์ เป็นสหายรักกับวังคันทพราหมณ์ผู้เป็นบิดาของพระสารีบุตรเถระ เขามีฐานะยากจนมีสมบัติหมดสิ้นแล้ว พระสารีบุตรเถระไปยังบ้านพราหมณ์ผู้นี้บ่อย ๆ เพื่ออนุเคราะห์ พราหมณ์เห็นพระเถระแล้ว เพราะไม่มีอะไรจะถวาย จึงแอบแล้ว แต่ก็ระลึกอยู่เสมอว่า หากมีไทยธรรมเมื่อไรตนจะถวายแก่พระสารีบุตรให้จงได้ อยู่มาวันหนึ่ง เขาไปทำหน้าที่สวดมนต์ ได้ข้าวปายาสเต็มถาดพร้อมกับผ้าสาฎก ๑ ผืน จึงน้อมระลึกถึงพระเถระ ในวันนั้นนั่นเอง พระสารีบุตรเถระได้ออกจากสมาบัติแล้ว ก็ไปยังบ้านของพราหมณ์ผู้นั้น แสดงตนยืนอยู่ หน้าบ้าน เพราะเขาเห็นพระเถระแล้ว ก็มีจิตเลื่อมใสเป็นอย่างยิ่งนัก

เขานิมนต์พระเถระให้นั่งภายในบ้านแล้ว ถวายข้าวปายาส แม้จะถูกพระเถระห้ามมิให้ถวายหมด เขามีเจตนามั่นคงถวายข้าวปายาสจนหมดถาด พระเถระนั่งฉันในบ้านนั่นเอง เมื่อพระเถระฉันเสร็จแล้ว เขาก็ถวายผ้าสาฎกอีก แล้วตั้งความปรารถนา พระเถระก็อนุโมทนาว่า จงสำเร็จดังที่ปรารถนาเถิด แล้วกลับวัด พราหมณ์นั้นเมื่อได้ถวายทานเช่นนี้แล้วก็ร่าเริงเบิกบานใจยิ่งนัก มีความรักเคารพในพระเถระอย่างยิ่งที่พระเถระมาเพื่ออนุเคราะห์ตน แม้จะยากจนก็ตาม ด้วยความรักที่มีต่อพระเถระนั้น อยู่ต่อมา เขาเมื่อใกล้ตาย เพราะมีใจเลื่อมใสในพระเถระเป็นกำลังพร้อมกับระลึกถึงทานที่ตนได้ถวาย จิตของเขาผ่องใสเบิกบานเป็นอย่างยิ่งนัก เพราะกรรมเช่นนี้แหละ หลังจากตายแล้ว

^{๕๔} อก. นก. (ไทย) ๒๒/๑๖/๔๓๖-๔๓๘.

^{๕๕} อก. นก. (ไทย) ๒๒/๑๖/๔๓๖-๔๓๘.

เขาจึงได้ไปเกิดในตระกูลอุปัฏฐากของพระเถระ ที่ร่ำรวย เขาเมื่อเกิดแล้วก็มีโอกาสได้ถวายข้าวปายาส อย่างประณีตพร้อมกับผ้าสาฎกเนื้อดีแก่พระเถระอีก มารดาบิดาของเขาตั้งชื่อเขาว่า ติสสะ ให้มีชื่อ คล้ายกับชื่อเดิมของพระสารีบุตรเถระ ต่อมา เมื่ออายุได้ ๗ ปี เขาได้บวชแล้ว ต่อมาได้บรรลุมรรคผล^{๕๖}

๒. สำหรับบุคคลที่เกิดเป็นเทวดา จะขอยกตัวอย่างประกอบดังนี้

เรื่องที่ ๑ เรื่องอนาถบิณฑิกเศรษฐี .เล่ากันมาว่า ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี เป็นอุบาสก คนสำคัญ ในพระพุทธศาสนา เป็นผู้สร้างวัดเชตวันถวายไว้เป็นสมบัติของพระศาสนา ในตอนปลาย แห่งชีวิต ในขณะที่ ท่านเศรษฐีกำลังป่วยหนักอยู่ที่บ้านนั้น ท่านได้ให้คนไปกราบอภิวาทพระยุคลบาท ของพระพุทธเจ้า และให้กราบไหว้เท้าของท่านพระสารีบุตร พร้อมกันนั้นก็ให้นิมนต์ท่านพระสารีบุตร มาเยี่ยมตนที่บ้านด้วย พระสารีบุตรได้ชวนพระอานนท์ไปเยี่ยมท่านเศรษฐีที่บ้าน ได้ถามถึงอาการไข้ ท่านเศรษฐีเล่าถวายว่า อาการป่วยของท่านหนักมาก แทบจะทนไม่ได้ มีอาการปวดที่ศีรษะและท้อง เป็นอย่างมาก ร่างกายเราร้อนเหมือนถูกย่างบนหลุมถ่านเพลิง พระสารีบุตรเมื่อรู้ว่า ท่านเศรษฐีจะมี ชีวิตอยู่ได้ไม่นานนัก จึงแสดงธรรมโปรดท่านเศรษฐีไม่ให้ยึดมั่นถือมั่นในอายตนะทั้งภายในและ ภายนอก เพราะเป็นตัวก่อให้เกิดการรับรู้และความรู้สึกสุข ทุกข์ และไม่ใช้ทุกข์ไม่ใช่สุข ไม่ให้ยึดมั่น ถือมั่นชั้น ๕ หรือนามรูป โดยเฉพาะรูปก็สักว่าเป็นเพียงองค์ประกอบของธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ส่วนนามก็คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ถ้าไม่ยึดมั่นถือมั่นสิ่งนั้นว่าเป็นตัวตนของเรา ก็จะไม่ เป็นทุกข์ เมื่อเศรษฐีได้ฟังธรรมแล้วมีความซาบซึ้งถึงกับน้ำตาไหล ได้ขอให้พระภิกษุทั้งหลายแสดง ธรรมเช่นนี้แก่ญาติเหล่าอื่นฟังบ้าง เพื่อจะได้สำเร็จประโยชน์แก่บุคคลเหล่านั้นต่อไป ครั้นพระเถระ ทั้งสองกลับไปแล้วไม่นาน ท่านเศรษฐีก็ถึงแก่กรรมและได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต^{๕๗}

เรื่องที่ ๒ เรื่องธัมมิกอุบาสก .เล่ากันมาว่า ธัมมิกอุบาสกอาศัยอยู่ในกรุงราชคฤห์ เมือง หลวงแห่งแคว้นมคธ เป็นผู้ดำรงตนอยู่ในศีลในธรรม มีบิรवारมาก ยินดีในการจำแนกแจกจ่ายทาน ต่าง ๆ ทั้งยังได้แนะนำบิรवारของตนให้ประพฤติปฏิบัติตามด้วย อุบาสกนั้นมีบุตร ๗ คน ธิดา ๗ คน รวมอุบาสกและภรรยา จึงเป็น ๑๖ คน เขาได้แนะนำคนในครอบครัวทุกคนให้ทำบุญถวายทานต่างๆ อยู่เป็นประจำ ครอบครัวนี้จึงมีชีวิตอยู่เย็นเป็นสุขตลอดมา ในบั้นปลายแห่งชีวิตของธัมมิกอุบาสก เขา เกิดเจ็บป่วยอย่างหนักนอนอยู่บนเตียงที่บ้านของตน มีความต้องการจะฟังธรรม จึงบอกลูกๆ ให้ไป นิมนต์ภิกษุมาสวดพระสูตรให้ฟังที่บ้าน เมื่อภิกษุที่ได้รับนิมนต์ มาถามว่า อยากฟังพระสูตรไหน จึง บอกว่า อยากฟังมหาสติปัฏฐานสูตร ในขณะที่ภิกษุทั้งหลายเริ่มสวดพระสูตรนั้นอยู่ ปรากฏว่ามี

^{๕๖} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๗๕/๓๙๐-๓๙๒.

^{๕๗} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๘๓-๓๘๗/๔๓๓-๔๓๘.

เทวดาจากชั้นต่างๆ นำราชธมารอรับอุบาสกนั้นอยู่ อุบาสกไม่ต้องการให้การฟังธรรมหยุดชะงักลง จึงพูดว่า ท่านทั้งหลายโปรดหยุดรอก่อน เมื่อภิกษุทั้งหลายได้ยินเช่นนั้นก็นึกว่าอุบาสกพูดกับพวกตน จึงพากันหยุดสวด แม้ลูกๆ ของอุบาสกนั้นก็เข้าใจเช่นนั้นเหมือนกัน ภิกษุทั้งหลายคิดว่า อุบาสกคงไม่ ยากฟังธรรมแล้ว จึงพากันกลับวัด

เมื่อเวลาผ่านไปได้สักครู่หนึ่ง อุบาสกได้เห็นลูก ๆ พากันร้องไห้อยู่และไม่เห็นภิกษุ ทั้งหลาย จึงได้สอบถาม เมื่อรู้ความเป็นไปแล้ว จึงได้เล่าความจริงให้ทุกคนฟังว่า ที่พ่อบอกให้หยุดรอ ก่อนนั้น พ่อไม่ได้พูดกับภิกษุทั้งหลาย พ่อได้พูดกับพวกเทวดาที่นำราชธมารับต่างหาก จากนั้น จึงได้ ถามลูกๆ ว่า พ่อจะไปอยู่ในชั้นไหนดี เมื่อได้รับคำตอบว่าชั้นดุสิต จึงให้ลูกนำพวงมาลัยมาแล้วมัดไป ที่ราชรถชั้นดุสิตแล้วได้บอกลูกๆ ว่า หากต้องการจะไปเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิตเหมือนกับพ่อ ก็จงพากัน ทำบุญอย่างที่พ่อเคยทำมาแล้ว แล้วได้ตายไปเกิดเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นนั้น มีอภิปาฏิยา มีบริวาร มากมาย อยู่ในวิมานแก้วในทันที^{๕๘} แม้นอนป่วยใกล้ตายไม่เคยได้ทำบุญกุศลเลยแต่ขณะที่ใกล้จะตาย ได้ทำจิตให้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้าอนันตนาถ เมื่อตายแล้ว ก็ได้ไปเกิดในสวรรค์ ถึงเรื่องบุรุษผู้ไป เกิดเป็นรุกขเทวดา^{๕๙} ก็ควรคั่นดู ซึ่งแม้เขาจะทำบุญ แต่ก่อนตายนั้นกลับหวนระลึกถึงสาวคู่นอนจึง ทำให้จิตเศร้าหมอง เมื่อตายแล้ว แทนที่จะได้ไปเกิดในเทวโลกกลับได้ไปเกิดแก่รุกขเทวดาที่ต้นไทร เท่านั้น ดังนั้น การคิดดีทำดีให้ผ่องใสจึงเป็นสิ่งจำเป็นยิ่งนัก

๔.๓.๓ บุคคลใกล้ตายถือปฏิสนธิในรูปภูมิ

วิธิจิตใกล้ตายของบุคคลผู้จักถือปฏิสนธิในรูปภูมิ ซึ่งได้แก่ พรหมโลก นั้น มีตัวอย่างที่ กล่าวไว้ในคัมภีร์ไม่มากนัก เพราะบุคคลผู้จักถือปฏิสนธิในรูปภูมิได้นั้น จะต้องได้มานหรือได้สำเร็จ เป็นอนาคามี มีตัวอย่างประกอบดังนี้

เรื่องที่ ๑ เรื่องธัญชานิพราหมณ์ เล่ากันมาว่า คราวหนึ่ง ธัญชานิพราหมณ์ เจ็บป่วย เป็นไข้หนัก ได้ให้ชายคนหนึ่งไปกราบไหว้เท้าท่านพระสารีบุตรแล้วให้มนต์ท่านไปเยี่ยมที่บ้านของ ตน พระสารีบุตรทราบข่าวนั้นแล้วมีความอนุเคราะห์ได้ไปเยี่ยมธัญชานิพราหมณ์ถึงบ้านแล้ว สอบถามอาการว่า อาการไข้ทุเลาบ้างไหม ทุกข์เวทนาค่อยลดลงบ้างไหม อาการค่อยคลายลงไม่ รุนแรงไข้ไหม พราหมณ์นั้นได้เล่าอาการให้พระเถระฟังว่า พระคุณเจ้าสารีบุตร โยมไม่สบายแทบทน ไม่ได้ จะไม่ไหวอยู่แล้ว อาการมีแต่กำเริบ ไม่ลดลงเลย อาการมีแต่ยิ่งรุนแรงขึ้น ไม่คลายลงเลย โยม ปวดศีรษะมากดุจถูกเหล็กแหลมคมทิ่มแทงศีรษะ โยมปวดท้องดุจถูกคนใช้มีดแล่นเนื้อที่คมกรีดท้อง โยมรู้สึกร้อนตามร่างกายอย่างมาก ดุจถูกคนจับย่างที่หลุมถ่านเพลิง โยมแทบทนไม่ไหว จะยังอภิปา

^{๕๘} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๙๙-๑๐๑.

^{๕๙} พุ.เปต.อ. (ไทย) ๑/๑/๔-๗.

ให้เป็นไปไม่ได้แล้ว ทุกขเวทนาของโยมกล้ายิ่งนัก มีแต่กำเริบ ไม่ลดลงเลย อาการมีแต่ยิ่งรุนแรงขึ้น ไม่คลายลงเลย จากนั้น พระเถระได้แสดงธรรมให้ฟังโดยถามถึงความประเสริฐของทุกขภูมิและสุคติภูมิและถามขึ้นไปตามลำดับ โดยเริ่มจากนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เปตวิสัย มนุษย์ เทพชั้นจาตุมหาราช เทพชั้นดาวดึงส์ เทพชั้นยามา เทพชั้นดุสิต เทพชั้นนิมมานรดี เทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดี และพรหมโลก จนธัญชนิพราหมณ์เห็นว่า พรหมโลกประเสริฐที่สุด จากนั้น จึงได้แสดงทางเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพรหม เมื่อพระเถระแสดงธรรมจบแล้วจากไปไม่นาน ธัญชนิพราหมณ์ก็ตายไปบังเกิดในพรหมโลก^{๖๐}

เรื่องที่ ๒ เรื่องที่ขมาอุบาสก .เล่ากันมาว่า ที่ขมาอุบาสกชาวกรุงราชคฤห์ เจ็บป่วยเป็นไข้หนัก พระพุทธเจ้าเสด็จไปเยี่ยมถึงที่อยู่แล้วทรงแสดงธรรมให้อุบาสกนั้นฟัง เกี่ยวกับความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ และศีลที่พระอริยะชอบใจ จากนั้น ก็ได้ทรงสอนให้เจริญธรรมอันเป็นส่วนแห่งวิชา ๖ เมื่ออุบาสกนั้นกราบทูลว่ามีธรรมนั้นแล้ว จึงเสด็จกลับไป จากนั้นไม่นาน ที่ขมาอุบาสกก็ได้ถึงแก่กรรม ภายหลัง ภิกษุทั้งหลายได้ทูลถามถึงคติภพของเขา พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า ที่ขมาอุบาสกเป็นพระอนาคามี ไม่กลับมาเกิดอีก^{๖๑}

เรื่องที่ ๓ เรื่องพระภิกษุถูกโจรจับมัด .เล่ากันมาว่า โจรทั้งหลายมัดพระเถระรูปหนึ่งด้วยเถาหญ้านางทิ้งให้นอนในดง พระเถระนอนอยู่อย่างนั้นที่เดียวเจริญวิปัสสนาตลอด ๗ วัน ได้บรรลุอนาคามีผลแล้วถึงมรณภาพในที่นั้นเองไปเกิดในพรหมโลก^{๖๒}

๔.๓.๔ บุคคลใกล้ตายถือปฏิสนธิในอรุณภูมิ

วิถีจิตใกล้ตายของบุคคลผู้จักถือปฏิสนธิในอรุณภูมิ ซึ่งได้แก่ พรหมโลก นั้น ในที่นี้จะยกเรื่องของท่านอาหารดาบสและอุททกดาบสเป็นตัวอย่างดังนี้คือท่านอาหารดาบสกาลามโคตรผู้ได้ฌานคืออาภิญญจัญญายตนฌาน ตายแล้วได้ไปเกิดในพรหมโลกชั้นอาภิญญจัญญายตนภพ^{๖๓} ส่วนท่านอุททกดาบส รามบุตร ผู้ได้ฌานคือ เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ตายแล้วได้ไปเกิดในพรหมโลกชั้นเนวสัญญานาสัญญายตนภพ^{๖๔}

^{๖๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๕๐-๔๕๓/๕๖๘-๕๗๒.

^{๖๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๙๙/๔๙๑-๔๙๓.

^{๖๒} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๑๙/๓๗.

^{๖๓} ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๒๘๔/๙๔.

^{๖๔} วิ.อ. (ไทย) ๓/๑๐/๑๖.

๔.๓.๕ วิถีจิตของบุคคลใกล้ตายพระอนาคามีและพระอรหันต์

วิถีจิตใกล้ตายชนิดนี้ได้แก่ ปรินิพพานวิถีที่เป็นไปอย่างธรรมดาสามัญ ไม่มีอะไรเป็นพิเศษ เกิดขึ้นทางมโนทวารเท่านั้น เหมือนกับวิถีจิตใกล้ตายทางมโนทวารที่เกิดขึ้นกับปุถุชนหรือเสขบุคคลนั่นเอง แต่มีข้อแตกต่างที่ต้องทำความเข้าใจ คือ วิถีจิตใกล้ตายของพระอรหันต์นั้นไม่มีกรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ หรือคตินิมิตอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเลย มรณาสันนชวนจิตของท่านย่อมโน้มไปในพระนิพพาน โดยมีรูปหรือนามอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจวิปัสสนา ในที่นี้ จะแยกกล่าวเป็น ๒ จำพวก คือ บุคคลที่เป็นพระอนาคามีอยู่แล้วบรรลุเป็นพระอรหันต์ก่อนจึงปรินิพพาน และบุคคลที่เป็นพระอรหันต์อยู่แล้วปรินิพพาน ดังมีเรื่องเป็นตัวอย่างประกอบดังนี้

เรื่องที่ ๑ เรื่องพระเจ้าสุทโธทนะ เล่ากันมาว่า พระเจ้าสุทโธทนะ พุทธบิดา เมื่อทรงอยู่ในภาวะ ใกล้จะตาย ทรงเกิดอาการทุกขเวทนาอย่างแรงกล้าจากความเจ็บปวด พระพุทธองค์ซึ่งขณะนั้น ประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ป่ามรวัน ใกล้พระนครเวลาสี่ ทรงทราบข่าวว่าพระพุทธบิดา ประชวรหนักมาก ได้เสด็จพร้อมด้วยพระสาวกเป็นอันมากไปทรงบำเพ็ญปิตุภูมิอุปัฏฐากธรรม ถวายการพยาบาลตามพุทธวิสัย กล่าวคือ ในขณะนั้น พระเจ้าสุทโธทนะได้รับการบีบคั้นจากอาการใกล้ตาย ทุกขเวทนายิ่งนัก มีพระอาการทรมานทรมายหมดสติ พระพุทธองค์ทรงยกพระหัตถ์ตั้งพระทัยอธิษฐานจิต บำบัดโรคาพาธ แล้วทรงลูบลงที่พระเศียรของพระเจ้าสุทโธทนะทรงเช็ดพระพักตร์ของพระบิดาด้วย น้ำที่พระสารีบุตรนำมาถวาย อาพาธที่หนักก็ทุเลาลงด้วยพระบารมี พระอานนทยกมือลูบที่พระหัตถ์ เบื้องซ้าย อาพาธกล้าข้างซ้ายก็ทุเลาลง พระราหุลยกมือลูบที่พระปฤษฎางค์ อาพาธกล้าที่ พระกายก็ ทุเลาลง พระเจ้าสุทโธทนะทรงสำราญพระกายคลายความทุกข์เวทนาอันสาหัส ทรงลุกขึ้นอวสานสุด สิ้นเพียงนั้นแล้ว ก็ทูลลาพระบรมศาสดาและลาพระบรมวงศานุวงศ์แล้ว พระองค์ก็เสด็จนิพพานด้วย อนุปาทิเสสนิพพาน^{๖๕}

เรื่องที่ ๒ เรื่องพระฉันทะ^{๖๖} เล่ากันมาว่า พระฉันทะอาพาธหนักได้รับทุกข์เป็นอย่างมาก ท่านพระสารีบุตรรู้ข่าวจึงไปเยี่ยมพร้อมกับพระจุนทะได้สอบถามอาการอาพาธว่า “ท่านฉันทะ ท่านยังสบายดีหรือ ยังพอเป็นอยู่ได้หรือ อาการไข้ทุเลาบ้างไหม ทุกข์เวทนามาค่อยลดลงบ้างไหม อาการค่อย คลายลง ไม่รุนแรงไข้ไหม”

พระฉันทะตอบว่า “ท่านสารีบุตร กระผมแทบทนไม่ไหว จะเป็นอยู่ไม่ได้แล้ว อาการมีแต่ กำเริบ ไม่ลดลงเลย อาการมีแต่ยิ่งรุนแรงขึ้นไม่คลายลงเลย กระผมปวดศีรษะมากดุจถูกเหล็กแหลม

^{๖๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, **ปฐมสมโพธิ**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๒๐๖-๒๐๗.

^{๖๖} ส.สพ.อ. (ไทย) ๓/๘๗/๒๐.

คมทิ่มแทงศีรษะ กระผมปวดท้อง ดุจถูกคนใช้มีดแทงเนื้อที่คมกรีดท้อง กระผมรู้สึกร้อนตามร่างกายอย่างมาก ดุจถูกคนจับอย่างทีหลุมถ่านเพลิง กระผมแทบทนไม่ไหว จะยังอดภาพให้เป็นไปไม่ได้แล้ว ทุกอาณาของกระผมกล้ายิ่งนัก มีแต่กำเริบ ไม่ลดลงเลย อาการมีแต่ยิ่งรุนแรงขึ้น ไม่คลายลงเลย ท่านสารีบุตร กระผมจะนำมีดมาฆ่าตัวตาย กระผมไม่ยอมมีชีวิตอยู่”

พระสารีบุตรได้พูดปลอบใจท่านว่า “ท่านอย่าได้ฆ่าตัวตาย ขอท่านจงรักษาตัวให้อยู่ต่อไปเถิด พวกเราต้องการให้ท่านรักษาตัวอยู่ต่อไป หากท่านไม่มีอาหารหรือไม่มียาที่ดี ผมก็จักแสวงหามาให้ หรือหากท่านไม่มีคนรับใช้ที่ดี ผมจะคอยรับใช้เอง ท่านอย่าได้ฆ่าตัวตายเลย ขอท่านจงรักษาตัวให้อยู่ต่อไปเถิด พวกเราต้องการให้ท่านรักษาตัวอยู่ต่อไป”

พระฉันทะตอบว่า “อาหาร ยา หรือคนรับใช้ที่ดีของกระผมก็มีอยู่พร้อมแล้ว อีกอย่างหนึ่ง กระผมปรนนิบัติรับใช้พระศาสดาด้วยความเต็มใจตลอดมา” จากนั้น ท่านพระสารีบุตรและท่านพระจุนทะได้สนทนาธรรมเพื่อไม่ให้ท่านฆ่าตัวตาย โดยให้พิจารณาว่า อายุตนะภายใน ๖ อายุตนะภายนอก ๖ วิญญูณ ๖ และธรรมที่พึงรู้แจ้งทางวิญญูณ ๖ ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ อัตตาของเรา แต่เมื่อพระเถระทั้งสองกลับไปท่านพระฉันทะก็ฆ่าตัวตาย ในอรรถกถา^{๖๗} อธิบายว่า ในขณะที่ใกล้มรณภาพนั้น ได้มีคตินิมิตปรากฏขึ้นแก่ท่าน ดังที่เคยกล่าวไว้แล้ว ทำให้ท่านรู้ว่าตนยังเป็นปุถุชนจึงสลดใจแล้ว กำหนดวิปัสสนาพิจารณาสังขารด้วยปัญญา จนบรรลุอรหัตผลพร้อมกับการดับจิต

เรื่องที่ ๓ เรื่องพระวักกलि .เล่ากันมาว่า เมื่อพระวักกलिอยู่ที่กัสปการาม ได้เกิดอาพาธอย่างหนักได้รับทุกข์เป็นอย่างมาก พระพุทธเจ้าทรงทราบว่ พระวักกलिมีความประสงค์จะเข้าเฝ้าพระองค์ แต่ไม่มีกำลังพอที่จะเข้าเฝ้าได้ จึงทรงอนุเคราะห์เสด็จไปเยี่ยมพระวักกलिถึงที่อยู่ตรัสถามถึงอาการอาพาธ เมื่อทรงได้รับทราบอาการอาพาธว่ามีอาการหนักขึ้น จึงตรัสถามว่า “ไม่รำคาญทุรนทุรายบ้างหรือ” เมื่อพระวักกलिกราบทูลว่า “ข้าพระองค์รำคาญ ทุรนทุรายมาก” จึงตรัสถามว่า “เธอติเตียนตนเองโดยศีลได้หรือไม่” เมื่อพระวักกलिกราบทูลว่า “ติเตียนตนเองไม่ได้โดยศีล” จึงตรัสว่า “เธอรำคาญทุรนทุรายไปทำไม จะมีประโยชน์อะไรด้วยร่างกายอันเปื่อยเน่าที่เธอเห็นอยู่นี้ ผู้ใดเห็นธรรมผู้นั้นชื่อว่าเห็นเรา ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นก็ชื่อว่าเห็นธรรม ความจริง เมื่อเห็นธรรมก็ชื่อว่าเห็นเรา เมื่อเห็นเราก็นับว่าเห็นธรรม” แล้วได้ตรัสสอนให้ท่านพิจารณาชั้น ๕ ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แล้วเสด็จกลับไป

ต่อมาท่านพระวักกलिก็ให้บริวารนำตนไปยังวิหารภาพสิลาข้างภูเขาสิสิคิ เมื่อบริวารกลับแล้ว ท่านก็นำศีลธรรมมาตัดก้านคอฆ่าตัวตาย^{๖๘} ในอรรถกถาอธิบายไว้ว่า ท่านปกติมีมานะยิ่ง ท่าน

^{๖๗} ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๓๙๕/๒๓๘.

^{๖๘} ส.ช. (ไทย) ๑๓/๘๗/๑๕๗-๑๖๓.

เมื่อไม่เห็นกิเลสพุ่งขึ้นเพราะได้เจริญสมณะและวิปัสสนา จึงเข้าใจว่าตนเองเป็นพระชินาสพ จึงคิดว่า จะมีประโยชน์อะไรเล่า ที่เราจะต้องทนเจ็บปวดเช่นนี้ เราควรจะนำมิดมาฆ่าตัวตายเสีย แล้วใช้มิดคม กริบเชือดก้านคอของตน ขณะนั้น ท่านเกิดทุกขเวทนาอย่างมาก กำลังใกล้จะมรณภาพ มีคตินิมิต มาปรากฏให้เห็น จึงรู้ว่าตนเองยังเป็นปุถุชนอยู่ เกิดความสังเวชใจ แต่เพราะตนเองไม่ละทิ้งกรรมฐาน จึงเริ่มต้นเจริญวิปัสสนา กำหนดถึงสังขารทั้งหลาย จึงได้พิจารณามูลกรรมฐาน (คือผม ขน เล็บ ฟัน หนัง) อย่างฉับพลันทันที เมื่อพิจารณาไปก็ได้บรรลุอรหัตตผลแล้วปรินิพพาน^{๖๙}

เรื่องที่ ๔ เรื่องพระสารีบุตรนิพพาน เล่ากันมาว่า เมื่อท่านพระสารีบุตรอยู่ ณ บ้านนาฬ กคาม แคว้นมคธ ได้เกิดอาพาธหนักได้รับทุกขอย่างยิ่งและในที่สุดท่านพระสารีบุตรก็ได้ปรินิพพาน ด้วยอาพาธนั้น ในที่นั้นมีพระจุนทะน้องชายของท่านอยู่ด้วย พระจุนทะจึงได้เข้าไปบอกข่าวการ ปรินิพพานของท่านพระสารีบุตรให้ท่านพระอานนท์ทราบ พระเถระจึงนำเรื่องนั้นไปกราบทูลแด่ พระพุทธเจ้าพร้อมกับได้กราบทูลความรู้สึกของตนด้วย พระพุทธองค์จึงตรัสสอนให้มีตนเป็นที่พึ่ง มี ธรรมเป็นที่พึ่ง ด้วยการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการ ภิกษุเหล่าใดเหล่าหนึ่งในบัดนี้ก็ดี ในเวลาที่ พระองค์ล่วงไปก็ดี จักมีตนเป็นเกาะ มีตนเป็นที่พึ่ง ไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นเกาะ มีธรรมเป็นที่ พึ่ง ไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งอยู่ ภิกษุเหล่านั้นจักเป็นผู้เลิศกว่าภิกษุผู้ใคร่ต่อการศึกษา^{๗๐}

เรื่องที่ ๕ เรื่องพระมหาโมคคัลลานะ เล่ากันมาว่า เมื่อท่านพระมหาโมคคัลลานะพักอยู่ที่ กาศสิลา แม้ท่านจะถูกพวกโจรทำลายจนร่างกายแหลกละเอียด แต่ท่านได้เข้าฌานประสานร่างกาย ให้เหมือนเดิมแล้วมาเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อกราบทูลลาปรินิพพาน พระพุทธองค์จึงทรงขอให้ท่านแสดง ปาฏิหาริย์ต่อเบื้องพระพักตร์เสียก่อนจึงปรินิพพาน ท่านพระมหาโมคคัลลานะก็เข้าฌานแล้วแสดง ปาฏิหาริย์ ครั้นแล้ว จึงทูลลาไปปรินิพพานที่กาศสิลาเช่นเดิม^{๗๑}

๔.๔ วิธีแก้อารมณ์มรณาสันนวิถิ

วิธีแก้ไขอารมณ์ของมรณาสันนวิถิ(วิถิจิตใกล้ตาย)นี้ ใช้ได้เฉพาะบุคคลโดยทั่วไปเท่านั้นไม่ สามารถใช้ได้กับบุคคลผู้ที่บรรลุธรรมแล้ว เพราะท่านเหล่านั้นมีภพที่จะไปเกิดในสุคติภูมิแน่นอนแล้ว วิธีแก้ไขอารมณ์ก่อนตายจึงใช้สำหรับบุคคลที่เป็นปุถุชนโดยทั่วไป ที่ยังมีโลกิกริยา หลงอยู่ เพราะฉะนั้น ในเวลาใกล้ตาย เมื่ออารมณ์ ๖ ที่เรียกว่า กรรม กรรมนิมิต หรือคตินิมิต ปรากฏเป็น อารมณ์แก่บุคคลใด บุคคลนั้นย่อมตายลงอย่างแน่นอนแล้วไปถือกำเนิดในภพภูมิใหม่ด้วยอำนาจขณก

^{๖๙} ส.ช.อ. (ไทย) ๒/๘๗/๓๔๓.

^{๗๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๗๙/๒๓๒-๒๓๔.

^{๗๑} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๔๙-๕๒.

กรรมเข้าทำหน้าที่ อาจมีอุปถัมภ์ภกกรรมหรืออุปปีฬกรรมเข้าทำหน้าที่บ้างเป็นระยะๆ ถ้าหากทั้งชีวิต อุปฆาตกรรมไม่มีโอกาสทำหน้าที่เลย บุคคลนั้นก็จะดำเนินชีวิตอยู่บำเพ็ญบุญบ้างก่อเวรสร้างอกุศลกรรมใหม่ ๆ บ้าง เพื่อสืบสานสังสารวัฏให้หมุนไปโดยไม่สิ้นสุด แต่ถ้าดำเนินชีวิตอย่างมีเป้าหมาย และเพียรรักษาองศาของชีวิตให้มุ่งตรงสู่เป้าหมาย จนในที่สุดเป็นปัจฉิมภวิบุคคล ครั้นสลัดบุญบาปทิ้งไปอย่างไม่ไยดี แล้วดับขันธปรินิพพานไปในที่สุด แต่หากจะถามว่า เมื่ออารมณ์ ๖ ที่เรียกว่า อกุศลกรรม อกุศลกรรมนิमित หรืออกุศลกรรม คตินิมิตปรากฏแล้ว บุคคลนั้นต้องไปเกิดในอบายภูมิแน่นอนหรือไม่ หรือมีวิธีแก้ไขอย่างใดได้หรือไม่

ในข้อนี้ ควรต้องทำความเข้าใจก่อนว่า กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ หรือคตินิมิตอารมณ์ที่ปรากฏนั้น เป็นวิปากทาน (บางทีเรียกว่าปากทาน) อกุศลกรรมชนิดครุกรรม อาสันนกรรม อาจิณณกรรม หรือกฏัตตกรรม ถ้าเป็นครุกรรมฝ่ายกุศล ก็ไม่สามารถแก้ไขอะไรได้เลย แต่ถ้าเป็นอาสันนกรรม อาจิณณกรรม หรือกฏัตตกรรมฝ่ายอกุศล ก็สามารถแก้ไขได้ แต่ก็มีข้อแม้อยู่อีกว่า ในภาพปัจจุบันนี้ บุคคลนั้นมีกุศลกรรมประเภทวิปากทานชนิดไหนบ้างหรือไม่ ถ้าไม่มีก็ไม่สามารถแก้ไขได้ แต่ถ้ามีอยู่ก็ต้องดูว่าเป็นวิปากทานประเภทไหนใน ๓ ประเภทหลังเว้นกุศลครุกรรม

สรุปได้ว่า บุคคลผู้ใกล้ตายมีอารมณ์ ๖ ที่เรียกว่ากรรมอารมณ์เป็นต้นฝ่ายกุศลปรากฏชัดจิตของผู้นั้นก็จะมีดวงใส ไม่ขุ่นมัว ในทางกลับกัน หากบุคคลผู้ใกล้ตายมีอารมณ์ ๖ ที่เรียกว่ากรรมอารมณ์เป็นต้นฝ่ายอกุศลปรากฏชัด จิตของบุคคลนั้นก็จะมีดวงไม่ใส ขุ่นมัว เศร้าหมอง ในระหว่างนี้ แม้ว่าจะมีใครพูดคุยนทนาธรรมให้ได้ยินก็ตาม หรือไม่มีการสนทนาธรรมก็ตาม จิตของเขาย่อมยึดกรรมอารมณ์เป็นต้นนั้น เป็นช่วง ๆ กลับมารับรู้อารมณ์ธรรมดาบ้าง ดังนั้น ผู้เฝ้าไข้อยู่ใกล้ชิด หากมีความรู้ความเข้าใจในเรื่องกรรมอารมณ์เป็นต้นแล้ว ควรพิจารณาหาวิธีแก้ไขหรือสนับสนุนให้เหมาะสม

๔.๔.๑ วิธีแก้กรรมก่อนสิ้นชีวิต

วิธีช่วยแก้ไขกรรมในเวลาใกล้สิ้นชีวิตนี้ บุคคลผู้พยาบาลใกล้ชิดที่มีความรู้ความเข้าใจในเรื่องกรรมนิमितเป็นต้นแล้วทราบวิธีแก้ไข เมื่อเห็นผู้ป่วยใกล้ตาย มีจิตเศร้าหมอง เตือนรื้อนทูลนทูลเพราะทุกคตินิมิตปรากฏ ควรรีบแก้ไขทุกคตินิมิตให้กลับเป็นสุคตินิมิตให้ได้ ดังตัวอย่างบุคคลในในสมัยหลังพุทธกาล เช่น พระภิกษุผู้เป็นบิดาของพระโสณเถระผู้เป็นพระอรหันต์ ซึ่งอาศัยอยู่ที่วัดโสณคิริ ในสมัยที่ท่านเป็นฆราวาส มีอาชีพเป็นนายพรานล่าสัตว์ นำเนื้อมาขายเลี้ยงชีพ แม้ว่าพระลูกชายจะห้ามปราม แนะนำสัสมาชีพใหม่ให้ก็ไม่ยอมเลิกอาชีพเดิม ครั้นชราภาพลงกลัวเวรกรรมที่ท้าวไว้จะติดตาม จึงออกบวชเป็นภิกษุในพุทธศาสนา หมั่นปฏิบัติตนอย่างเคร่งครัดตามพระธรรมวินัยมาเป็นอย่างดี แต่เมื่อมรณกาลมาถึงกลับแสดงอาการทูลนทูล ร้องเสียงร่ำ

อย่างโหยหวน เพราะอกุศลกรรมนิमितที่เกี่ยวข้องด้วยนिरยภูมิ ปรากฏให้เห็นเป็นสุนัขล่าเนื้อขนาดใหญ่ได้กระโจนเข้าฟัดอยู่เนืองๆ พระเถระผู้เป็นบุตรเห็นอาการของภิกษุผู้บิดา รู้ว่าอกุศลคตินิमितปรากฏแก่บิดา หากบิดามรณภาพลงก็คงเกิดในนिरยภูมิอย่างแน่นอน คิดจะแก้ไขนิमितนั้นเสียใหม่ จึงใช้สามเณรจัดสถานที่ ให้นำดอกไม้ธูปเทียนกลิ่นหอมมาประดับ จตุรูปเทียนหอม บูชาพระพุทธรูป ซึ่งนำมาประดิษฐานไว้แล้วให้หามภิกษุผู้เป็นบิดาเข้ามาที่เบื้องพระพักตร์พระพุทธรูป บอกให้รู้ ว่าดอกไม้ธูปเทียนนี้บูชาพระพุทธรูป เตือนสติภิกษุผู้เป็นบิดาให้น้อมจิตคิดบูชาพุทธานุสสติแล้วให้เจริญ พุทธานุสสติ ภิกษุผู้เป็นบิดาก็ปฏิบัติตาม ไม่นานนัก ทุกคตินิมนั้นก็หายไป ปรากฏเป็นสุคตินิमितที่เกี่ยวข้องด้วยเทวภูมิ เข้ามาแทนเกิดปิติโสมนัสจึงบอกพระเถระว่า น้ำของเจ้ามาหา จงหลีกทางให้นางเข้ามาด้วย ด้วยเทวคติที่ปรากฏขึ้น และด้วยจิตที่เป็นมหากุศลโสมนัส ครั้นมรณภาพลง จึงไปบังเกิดในเทวภูมิตามสมควรแก่กุศลกรรมที่ส่งผล^{๗๒}

เกี่ยวกับเรื่องทุคติภูมิและสุคติภูมิ ในสมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าเคยเสด็จไปช่วยเหลือไว้หลายคน เช่น เรื่องหญิงยากจนตั้งครรภ์ชาวกรุงราชคฤห์กำลังจะตาย^{๗๓} และมีทุคติภูมิรออยู่ตรงหน้า พระพุทธเจ้าจึงไปบิณฑบาตเสด็จถึงประตูเรือนของหญิงมีครรภ์ หญิงนั้นเห็นพระผู้มีพระภาค เกิดปิติโสมนัสรีบลุกขึ้นประนมมือ ไม่เห็นสิ่งอื่นที่ควรถวาย จึงถวายงาที่ตากไว้แต่พระผู้มีพระภาคแล้ว ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จงเป็นสุขเถิด แล้วเสด็จกลับไป เวลาใกล้รุ่งของคืนนั้น นางก็ตายไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์

อีกเรื่องหนึ่ง คือเรื่องหญิงฉันทาลแก่ชาวกรุงราชคฤห์^{๗๔} จวนสิ้นอายุ บาปกรรมของนางที่นำไปนรกปรากฏชัดแล้ว ในตอนเช้า พระพุทธเจ้าพร้อมบริวารเข้าไปบิณฑบาตยังกรุงราชคฤห์ ขณะนั้นหญิงฉันทาลแก่กำลังถือฟืนออกจากกรุงราชคฤห์ พบพระผู้มีพระภาคระหว่างทาง พระผู้มีพระภาคได้ประทับยืนตรงหน้า เหมือนห้ามมิให้นางเดินไป พระมหาโมคคัลลานะกล่าวกับแม่หญิงว่า เธอจงทำจิตให้เลื่อมใสในพระองค์เถิด ชีวิตของเธอเป็นของไม่แน่นอน เหลือน้อยนัก หญิงฉันทาลแก่ได้ฟังแล้วเกิดสลดใจ ได้สติ ทำให้จิตเลื่อมใสในพระศาสดา ถวายอภิวาทด้วยเบญจางค์แล้วยืนอยู่ มีจิตเป็นสมาธิด้วยปิตินันท์เข้าไปในพระพุทธรูป จากนั้นพระผู้มีพระภาคก็เสด็จหลีกไป จากนั้นไม่นานแม่โคลูกอ่อนตัวหนึ่งวิ่งมาขวิดหญิงฉันทาลแก่จนเสียชีวิต นางก็ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ทันที

^{๗๒} ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๑๓๐/๘๗-๘๘.

^{๗๓} พ.วิ.อ. (ไทย) ๑/๘๕-๙๒/๕๗.

^{๗๔} พ.วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๙๙-๒๐๕/๑๑๔-๑๑๖.

อีกเรื่องหนึ่ง คือเรื่องปุกกุสาติราชาแห่งกรุงตักกสิลา ผู้ออกบวชอุทิศพระศาสนาอยู่กรุงราชคฤห์ พระพุทธเจ้าทรงทราบ ว่าหากพระองค์ไม่ไป เขาก็จะตายอย่างไรที่พึงและไม่ได้บรรลุธรรม ใน ตอนเช้า พระพุทธเจ้าเสด็จไปได้ ๔๕ โยชน์ ในเวลาพระอาทิตย์ตก เสด็จถึงศาลาของนายช่างหม้อ ในขณะที่ปุกกุสาติเข้าไป แล้วแสดงธรรมแก่ปุกกุสาติผู้บวชอุทิศต่อพระองค์ แต่ไม่รู้จักพระองค์ และไม่เคยเห็นพระองค์ เมื่อจบเทศนา ปุกกุสาติได้บรรลุธรรมเป็นพระอนาคามีและได้ทราบว่า ผู้แสดงธรรมคือพระพุทธเจ้า แล้วกราบลงแทบพระยุคลบาท ขออุปสมบท แต่พระองค์ไม่ทรงอุปสมบทให้ เพราะปุกกุสาติไม่มีบาตรและจีวร เมื่อปุกกุสาติไปเที่ยวหาบาตรและจีวรได้ถูกแม่โคขวิดตาย เขาตายแล้ว ไปเกิดในพรหมโลกชั้นอวิหาและบรรลุอรหัตผลทันทีในชั้นนั้น^{๗๕} แม้เรื่องมหาธนาวณิชวัต^{๗๖} ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงทราบว่าพ่อค้าผู้นี้จะตายอีก ๗ วันข้างหน้าจึงเสด็จไปโปรด ทำให้เขาได้บำเพ็ญมหาทานตลอด ๗ วัน พอถึงวันที่ ๗ เขาตามส่งพระพุทธเจ้าแล้ว กลับมานอนบนที่นอน แล้วก็ตายไป ณ ที่นอนนั่นเอง แล้วไปเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต

สรุป การแก้ไขหรือเปลี่ยนอารมณ์ก่อนตายนี้ แม้ในปัจจุบันคนรุ่นเก่า เมื่อเห็นคนจะตายซึ่งมีอายุมาก ก็จะหาดอกไม้รูปเทียนดอกไม้มาทำของมือแล้วให้ผู้กำลังจะตายนั่งใส่มือถือมาแล้วบอกให้รู้ว่านี่ดอกไม้รูปเทียนดอกไม้เอาไปไหว้พระระหว่างทาง ซึ่งประเพณีนี้ยังมีให้เห็นกันตามชนบท

๔.๔.๒ วิธีแก้กรรมหลังสิ้นชีวิต

วิธีช่วยแก้ไขกรรมชนิดนี้ พึงเห็นเรื่องของพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นตัวอย่าง คือพระองค์ทรงเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภก ผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดของพระพุทธศาสนา เมื่อยังทรงมีพลานามัยสมบูรณ์ ทรงบำเพ็ญกุศลมากมายสุดจะนับได้ ในบั้นปลายของพระชนม์ชีพ ทรงประชวรมีพลานามัยอ่อนแอลงเป็นลำดับ แต่น้ำพระทัยของพระองค์นั้นทรงผ่องใสมาตลอด เพราะทรงยึดถือในนิมิตที่ดี ๆ เพราะทรงระลึกถึงกุศลกรรมต่าง ๆ ที่พระองค์ทรงบำเพ็ญมา แต่ครั้นถึงเวลาใกล้ตายจริง ๆ พระองค์ทรงน้อยเนื้อต่ำใจด้วยคิดถึงอิสริยยศอันยิ่งใหญ่ ในขณะที่มีพลานามัยสมบูรณ์ ทรงปกครองเมืองใหญ่ เมืองน้อยมากมาย ทรงเป็นมหาราชผู้ยิ่งใหญ่ แต่บัดนี้ทรงเหลือมะขามป้อมเพียงผลเดียวเท่านั้นอยู่ในความครอบครอง วิถีจิตของพระองค์เศร้าหมองลงในฉับพลันแล้วสวรรคตไปเกิดเป็นเปรตงูเหลือมขนาดใหญ่ เพราะวิถีจิตเศร้าหมอง ทุกคืนนิมิตปรากฏ สัมปรายภพของพระองค์จึงเป็น เปตวิสัย

สรุป ได้ว่า ในการช่วยแก้กรรมหลังสิ้นชีวิตไปแล้ว นับว่าเป็นสิ่งที่แก้ไขได้ยากมาก เพราะคนที่แก้ไขได้ ต้องเป็นบุคคลที่ได้บรรลุธรรมและได้อภิญญาด้วย จึงจะสามารถช่วยแก้ไข ซึ่งในกรณีนี้ แม้ในครั้งพุทธกาลก็ไม่มีกล่าวไว้ชัดเจนนัก มีกล่าวไว้แต่ในคัมภีร์ชั้นอรรถถาจารย์หลัง และมีกล่าวไว้น้อยมาก

^{๗๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๔๒-๓๗/๔๐๑-๔๑๕.

^{๗๖} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๒๘๖/๓๑๖-๓๑๗.